

MILITAIRE SPECTATOR

CHINESE OORLOGVOERING MET HYBRIDE KARAKTERISTIEKEN

- Mali, het Franse Afghanistan?
- Islamitische Staat: een sterk merk

MILITAIRE SPECTATOR

Vooruitblik

FOTO MCD.P. NIJHUIS

In *Militaire Spectator* 6-2018 verschijnt onder meer: 'The big data paradox. Juggling data flows, transparency and secrets' van dr. A. Claver.

In the military domain, the challenges and opportunities of the digital era are of great relevance and concern. An important aspect of this domain is big data. There is an apparent, but not absolute incompatibility between transparency

and secrecy and recognition and awareness of this 'big data paradox' will serve current and future discussions. Analysing the subject from a theoretical, indeed more philosophical, point of view far from lessens its relevancy to military practice. On the contrary, such an approach will help to understand the dynamic and complex twenty-first century digital arena in which military activities play an important and constituent part.

MEDEDELING

Technische master bij Defensie

De Faculteit Militaire Wetenschappen van de NLDA start in september 2019 met de tweede lichting van de Engelstalige wetenschappelijke technologische (MTPS).

Deze deeltijdopleiding heeft een civiele accreditatie (MSc) en wordt gratis aangeboden aan defensiepersoneel.

MTPS levert een belangrijke bijdrage aan het identificeren, analyseren en oplossen van complexe technisch-operationele problemen rondom militaire missies en de systemen die daarbij gebruikt worden. Belangrijke thema's zijn cyber, onbemande systemen, optimalisaties van ondersteuning en inzet, data-analyse en Life Cycle Management.

MTPS is een eenjarige master (60 EC) voor militairen en burgers met een technisch-wetenschappelijke bachelor-opleiding (of lang model KMA/KIM) en enkele jaren werkervaring, of een technische HBO-achtergrond met een succesvol afgerond schakelprogramma.

Over opzet en inhoud van deze deeltijdopleiding is meer te lezen op de intranetwebsite van MTPS en de internetwebsite van de NLDA.

Nadere informatie over de masteropleiding Military Technology, Processes and Systems is te verkrijgen via master.mtps@mindef.nl.

UITGAVE

Koninklijke Vereniging ter Beoefening
van de Krijgswetenschap
www.kvbk.nl
info@kvbk.nl
www.facebook.com/kvbknederland
twitter: @kvbk1

Secretaris en ledenadministratie

Majoor drs. D. Boissevain
D.Boissevain.01@mindef.nl

Nederlandse Defensieacademie (NLDA)

Sectie MOW
Ledenadministratie KVVK
Postbus 90002, 4800 PA Breda
ledenadministratie@kvbk.nl

REDACTIE

luitenant-generaal b.d. ir. R.G. Tieskens
(hoofdredacteur)
drs. A. Alta
kolonel Marns drs. G.F. Booij EMSD
kolonel drs. A.J.H. Bouwmeester
dr. A. ten Cate
drs. P. Donker
brigade-generaal prof. dr. mr. P.A.L. Ducheine
cdre KLu b.d. F. Groen (plv. hoofdredacteur)
kolonel ir. M.P. Groeneveld
mr. J. van Haaster (e-outreach)
kol. mr. drs. B.M.J. Pijpers
mr. drs. A. van Vark KMar
kolonel Marns dr.drs. A.J.E. Wagemaker MA
kltz drs. H. Warnar

BUREAU REDACTIE

mw. A. Hoets
mw. drs. A. Kool
dr. F.J.C.M. van Nijnatten
NIMH
Postbus 90701
2509 LS Den Haag
T 070 – 316 51 20 of
070 – 316 51 95
E redactie.militaire.spectator@mindef.nl
www.militairespectator.nl

De Militaire Spectator is aangesloten bij
de European Military Press Association

LIDMAATSCHAP

binnenland € 25,00
studenten € 17,50
buitenland € 30,00

OPMAAK

Coco Bookmedia

DRUK

Bariet Ten Brink
ISSN 0026-3869

Nadruk verboden

Coverfoto: Chinese militairen maken foto's
van buitenlandse leiders die aankomen voor
de top van de G20 in Hangzhou, 2016

Foto ANP/Reuters, A. Song

248 Chinese oorlogvoering met hybride karakteristieken

R. Saathof

De Chinese manier van oorlogvoeren wordt vergeleken met de hybride oorlogvoering: de overeenkomsten en verschillen tussen de twee leveren interessante inzichten op in het huidige debat over hybride oorlogvoering.

264 Islamitische Staat: een sterk merk, met of zonder kalifaat

J.M.M. van Lieshout en R.J.M. Beeres

In de strijd tegen Islamitische Staat, die zich weet te verkopen als een sterk merk, kan de internationale coalitie veel winnen door beter gebruik te maken van de instrumenten van countermarketing.

277 Mali, het Franse Afghanistan?

B.W. Sommer en E.J. van der Heide

De lessen van de Franse militaire operaties Serval en Barkhane in Mali zijn ook van belang voor Nederland, dat sinds 2014 een belangrijke partner is in de VN-stabilisatiemissie MINUSMA.

En verder:

Editoriaal	246
Tegenwicht	292
Gastcolumn	294
Andere ogen	297
Verslag 'Europa in de ruimte'	298
Boeken	302
RetroSpectator	304

Vertrouwen

De Defensienota 2018 heeft de pakkende titel *Investeren in onze mensen, slagkracht en zichtbaarheid*.¹ Volgens onze minister is de nota realistisch en toekomstgericht en moet ze het startpunt zijn van het versterken van het vertrouwen in Defensie. De vraag rijst al snel of de gevolgen van de in deze nota afgekondigde maatregelen dat vertrouwen in Defensie werkelijk gaan versterken. Wat opvalt, is dat het geen beleidsnota is, maar een document met redelijk concrete plannen, die zowel op de korte termijn als de komende vijftien jaar zullen worden uitgevoerd. Hierdoor zou de nota toekomstperspectief moeten bieden. Het is dan wel sneu dat de media vlak na het verschijnen van de nota slechts aandacht schonken aan het aspect *zichtbaarheid*: de militairen mogen weer in uniform reizen. Er was geen aandacht voor de werkelijke inhoud! Laten we de belangrijkste punten in de nota eens kort bezien.

De nota is gebaseerd op de hoofdtaken van Defensie en is tot stand gekomen met inbreng van zowel mensen van Defensie als daarbuiten. Daarnaast is ze afgestemd met de Geïntegreerde Buitenland- en Veiligheidsstrategie (GBVS) van Buitenlandse Zaken. Bij dit ministerie is het gebruik van de zwaarmacht slechts één van de middelen om het beleid uit te kunnen voeren. Defensie zal dus zelf moeten aangeven hoe bij te kunnen dragen aan de GBVS. Het gebruik van de kennis uit de eigen organisatie wordt uiteraard toegejuicht, maar een objectieve toets en een wetenschappelijke onderbouwing worden node gemist.

Onder de kop 'Wat er speelt' noemt de nota enkele aspecten die invloed hebben op de wijze waarop de krijgsmacht zou moeten functioneren. Daarbij wordt onderkend dat dit geen stabiele, maar een zeer fluïde omgeving is: een omgeving die snel wijzigt. Vijftien jaar geleden zag de wereld er heel anders uit dan nu en hoe de omgeving er over vijftien jaar uit zal zien, is uiteraard ook ongewis. Zoals altijd is het maar de vraag of zo ver vooruit plannen realistisch is.

Maar: regeren is vooruitzien: zonder een goed plan kom je nergens. Vanwege de alom (vooral intern) verguisde bezuinigingen is de krijgsmacht niet of nauwelijks meer in staat om aan alle mogelijke verplichtingen te voldoen. Met prioriteit dient een grote reparatieslag uitgevoerd te worden. De zaken die voor de korte termijn zijn gepland, zullen naar verwachting in grote mate bijdragen aan verder herstel.

Het thema 'Wat we willen bereiken' in de nota geldt niet alleen voor de korte termijn. Voor de wat langere termijn is de verwachting dat 'het plan' regelmatig moet worden bijgesteld. Op zich is daar niets mis mee. Wel vereist dit de nodige flexibiliteit; een eigenschap die de huidige regelgeving helaas niet in zich bergt. Is er wel een analyse van wat er in de bedrijfsvoering zou moeten worden verbeterd? En zijn we echt in staat deze dan aan te passen aan de nieuwe tijd? De nota besteedt daar wel aandacht aan, maar de geringe resultaten van eerdere gevechten tegen de bureaucratie baren grote zorgen.

De groei van het defensiebudget met tien tot bijna veertien procent lijkt heel wat, maar voor zowel zorg als sociale zekerheid wordt zo'n acht keer meer uitgegeven. Dit plaatst de groei in

¹ *Defensienota 2018. Investeren in onze mensen, slagkracht en zichtbaarheid* (Den Haag, ministerie van Defensie, 2018). Zie: <https://www.defensie.nl/downloads/beleidsnota-s/2018/03/26/defensienota-2018>.

perspectief: voor onze veiligheid hebben we ook in de huidige tijd van oplopende spanningen betrekkelijk weinig geld over. Om toch voldoende slagkracht te kunnen genereren, wordt onder meer gestreefd naar meer en vooral betere samenwerking, met zowel andere departementen als partners binnen de NAVO en de EU, maar ook met het bedrijfsleven en de industrie.

Samenwerking met partners is al jaren het panacee om tekort aan capaciteit, meestal als gevolg van bezuinigingen, te kunnen compenseren. En hoewel er al enkele goede voorbeelden van werkende samenwerking zijn, blijft het een spel van geven en nemen. Als wij iets van partners verwachten, mogen zij iets van ons verwachten. Dat betekent dat je als land ook iets te bieden moet hebben en dat jouw systemen mogelijk op plaatsen en in situaties ingezet zullen worden waar en wanneer het jou niet uitkomt. Niets voor niets komt de samenwerking, die al decennia wordt geëntameerd, slechts langzaam van de grond. Anders gezegd, wie op zijn partners wil kunnen bouwen, dient zelf een betrouwbare partner te zijn, die wat te bieden heeft.

Het zijn van een betrouwbare partner geldt zowel intern als extern Defensie. Een belangrijk aspect in de huidige, snel veranderende veiligheidsomgeving is hoe we in kunnen schatten wat de technische mogelijkheden zijn om aan evoluerende dreigingen het hoofd te kunnen bieden. Samenwerking en kennisuitwisseling met kennisinstituten en bedrijfsleven is noodzakelijk. Maar de huidige interpretatie van de regelgeving staat, zeker in een vroeg stadium, informatie-uitwisseling met het bedrijfsleven slechts toe aan een select groepje. Bovendien behoort de toekomstige gebruiker van de systemen, de operator, helaas niet tot deze groep! Om de organisatie snel en flexibel te kunnen aanpassen aan de continu veranderende situatie moet de organisatie niet in een kramp schieten bij kennisuitwisseling tussen gebruiker en bedrijfsleven. Wel moet transparant zijn wat er gebeurt en ook worden geborgd dat alle marktpartijen die mogelijk iets te bieden hebben, gelijke kansen krijgen.

Samenwerking en kennisuitwisseling met kennisinstituten en bedrijfsleven zijn noodzakelijk. Maar de organisatie moet dan niet in een kramp schieten bij informatie-uitwisseling

Intern is er uiteraard veel aandacht nodig voor de mensen in de organisatie. Het gaat om vertrouwen in Defensie als werkgever; als betrouwbare partner waarop je kunt bouwen. De nota gaat uitgebreid in op goed werkgeverschap: ontevredenheid aanpakken, flexibeler personeelsstelsel, meer maatwerk, meer kansen, meer veiligheid, et cetera. Dit is niet alleen nodig om mensen te kunnen behouden, maar zeker ook om ze te kunnen krijgen. Helaas is er nog geen enkele zekerheid of de genoemde personele maatregelen zoveel effect hebben dat minder mensen Defensie verlaten en, net zo belangrijk, dat meer mensen voor Defensie als werkgever zullen kiezen. Daarbij komt dat het uitvoeren van het gros aan maatregelen dat in de nota is afgekondigd veel (staf) capaciteit zal vergen. De nota geeft weliswaar aan dat er personeel bij zal komen, maar het aantal blijft volkomen duister, laat staan hoe we specialisten op niveau binnen krijgen.

Het ziet er naar uit dat op de korte termijn de huidige bezetting verantwoordelijk wordt voor de invoering van de maatregelen. Dat komt dan boven op het werk dat ze al hebben. En aangezien de sterkte is gebaseerd op de huidige taken zullen flexibilisering van de regelgeving, personele maatregelen en aanschaf van meer middelen een behoorlijke extra beslaglegging op het huidige personeelsbestand betekenen. De langlopende bezuinigingen hebben niet alleen ál het vet van de botten gehaald, ze zijn ook diep het bot ingegaan.

Of de organisatie deze extra werklast aan zal kunnen, hangt weer af van de bekende – maar inmiddels ook verguisde – *can do*-mentaliteit. En daar hebben we nu dan opeens weer wel alle vertrouwen in... ■

Chinese oorlogvoering met hybride karakteristieken

Hybride oorlogvoering vanuit een ander perspectief

Hybride oorlogvoering is niet nieuw. Dat is de stelling van velen in het debat over hybride oorlogvoering. Maar waarom is dat debat dan nog gaande en heeft het Westen geen duidelijk antwoord op deze manier van oorlogvoering? De oorlog van morgen is hybride en het onderscheid tussen oorlog en politiek, conflict en vrede, soldaat en burger en gevechtsveld en veilige gebieden zal verder vervagen. Dit artikel biedt vanuit het Chinese perspectief meer inzicht in hybride oorlogvoering. Duidelijk zal worden dat de Chinese manier van oorlogvoering, gebaseerd op filosofieën en geschriften van de klassieke Chinese denkers, een lange traditie kent en op zichzelf staat. De Chinese manier van oorlog voeren wordt vergeleken met de hybride oorlogvoering. De overeenkomsten tussen de twee zullen in dit artikel duidelijk worden. Maar er zijn ook verschillen. En juist de verschillen geven interessante inzichten voor de zoektocht naar een antwoord op hybride oorlogvoering.

Luitenant-kolonel R. Saathof*

Het begrip leek op zijn retour, maar met de Russische inval op de Krim was het onderwerp hybride oorlogvoering ineens weer actueel. De toenmalige militaire commandant van de NAVO, generaal Philip Breedlove, noemde de Russische hybride dreiging de grootste dreiging voor de NAVO. Volgens hem moest het Westen zich er op voorbereiden en zijn strategie er op aanpassen.¹ Tijdens de Baltische conferentie *Who's Afraid of Hybrid Warfare?* op 24 september 2015 benoemde ook de voormalig minister van Defensie in haar keynote speech hybride dreiging als één van de twee grootste dreigingen waartegen het Westen zich moet wapenen.² Instanties als Clingendael en de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) sloten zich hierbij aan.^{3,4} Hoewel het alweer even geleden is en diverse organisaties en instanties inmiddels de conclusie hebben getrokken dat hybride oorlogvoering niet nieuw is, lijkt een duidelijk antwoord nog niet gevonden.⁵ Wel zijn velen het erover eens dat de Russische inval op de Krim een andere verschijningsvorm had dan voorgaande conflicten. Bovendien komt in het geval van Rusland de dreiging dichtbij en dus leeft het onderwerp. Een land in opkomst dat ook in verband gebracht wordt met hybride oorlogvoering, is China.⁶ Eerdere studies bevelen aan om China als casus van hybride oorlogvoering te bestuderen. Deze aanbevelingen vormen de aanleiding van dit artikel.⁷

FOTO ANP/PEPA, M. KLIMENTOEV

De Russische president Vladimir Poetin en zijn Chinese ambtgenoot Xi Jinping ontmoeten elkaar in Beijing op 25 juni 2016. Rusland en China worden beide in verband gebracht met hybride oorlogvoering

* Rutger Saathof volgde in 2015-2016 de Hogere Defensie Vorming. Dit artikel is gebaseerd op zijn thesis. Op dit moment is hij hoofd sectie G3 van 43 Gemechaniseerde Brigade.

- 1 *Collapsing Order, Reluctant Guardians?* Munich Security Report 2015, 34.
- 2 J. Hennis-Plasschaert, 'NAVO en EU moeten zich aanpassen aan nieuwe dreigingen', 24 september 2015. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2015/09/24/hennis-navo-en-eu-moeten-zich-aanpassen-aan-nieuwe-dreigingen>.
- 3 M. Drent, R. Hendriks en D. Zandee, *New Threats, New EU and NATO Responses* (Den Haag, Clingendael Institute, 2015) 7.
- 4 AIV, *Instabiliteit rond Europa*, adv. no. 94 (Den Haag, Adviesraad Internationale Vraagstukken, april 2015).
- 5 P.R. Mansoor en W. Murray, *Hybrid Warfare* (New York, Cambridge University Press, 2012) 3.
- 6 B.D. Baker, 'Hybrid Warfare with Chinese Characteristics', in: *The Diplomat* (23 September 2015). <http://thediplomat.com/2015/09/hybrid-warfare-with-chinese-characteristics>.
- 7 M. Galeotti, 'Time to think about hybrid Defense', in: *War on the Rocks* (30 juli 2015). <http://warontherocks.com/2015/07/time-to-think-about-hybrid-defense>.

Doel

Met dit artikel streef ik drie doelen na. Ten eerste wil ik meer inzicht in hybride oorlogvoering verschaffen door het fenomeen vanuit een ander perspectief te belichten. Zoals voor Murray en Mansoor gold in hun boek *Hybrid Warfare*, ben ook ik overtuigd dat een beter begrip ontstaat door naar de historie te kijken.⁸ Bijkomend voordeel is dat hiermee wordt voorkomen dat ‘we’ ons voorbereiden op de laatste oorlog. Want is dat niet wat op dit moment gebeurt? Ten tweede wil ik meer inzicht bieden in hybride oorlogvoering door de gemeenschappelijke kenmerken van het begrip nader toe te lichten. Ten derde wil ik van de gelegenheid gebruik maken om de Chinese manier van oorlogvoering onder een breder publiek bekend te maken. In hoeverre bevat die elementen die ons een ander inzicht verschaffen in de complexe materie van hybride oorlogvoering? Iedere verschijningsvorm van een conflict is immers anders, dus zal ook ieder hybride conflict zich anders manifesteren.

Opzet artikel

Volgens de studie van Stefan Halper *China: The Three Warfares* voert China dagelijks een hybride oorlog.⁹ Met dit artikel wil ik beantwoorden in hoeverre de Chinese manier van oorlogvoering hybride oorlogvoering is. Ten eerste behandel ik de gemeenschappelijk kenmerken van hybride oorlogvoering op basis van mijn onderzoek naar de evolutie van het begrip hybride oorlogvoering. Vervolgens beschrijf ik de Chinese manier van oorlogvoering aan de hand van theorieën in internationaal gerenommeerde werken uit de oudheid, de republikeinse en de hedendaagse tijd. Aansluitend ga ik in op de

overeenkomsten en verschillen tussen de Chinese manier van oorlogvoering en hybride oorlogvoering. In mijn conclusie geef ik antwoord op de centrale vraag en ga ik in op het inzicht dat de Chinese manier van oorlogvoering ons verschaft in antwoord op hybride oorlogvoering. Ik gebruik in dit artikel diverse onvertaalde Engelse citaten, zodat de authenticiteit van de citaten bewaard blijft en vertaling op vertaling voorkomen wordt.¹⁰

Kenmerken van hybride oorlogvoering

Het Fourth Generation Warfare (4GW)-debat, opent in de jaren 90 de discussie over toekomstige oorlogvoering. Ondanks de verschillende zienswijzen zijn er diverse overeenkomstige gedachtes. In toekomstige conflicten zullen niet-statelijke actoren een grotere rol gaan spelen. Het onderscheid tussen oorlog en politiek, conflict en vrede, soldaat en burger en gevechtsveld en veilige gebieden zal vervagen. Terrorisme zal het verschil tussen front en rear doen vervagen. De manier van oorlogvoering wordt irregulier en kan ook vormen aannemen die onbekend zijn voor de westerse wereld. De globalisering leidt, in de open-source maatschappij, tot het gebruik van netwerken waarbij de media een belangrijke positie innemen. Toekomstige oorlogen zullen hiermee ‘wars amongst the people’ zijn.¹¹ Op dit gedachtegoed borduurt Frank G. Hoffman, algemeen geaccepteerd als de grondlegger van het begrip hybride oorlogvoering, voort als hij zijn visie op de toekomstige oorlog en uiteindelijk meerdere definities van hybride oorlogvoering formuleert. Denkers als McCuen, Kilcullen en Murray & Mansoor sluiten zich bij het debat aan en ook militaire organisaties zoals de U.S. Army en de NAVO formuleren het begrip hybrid threat voor het eerst in hun doctrinaire werken. Het begrip lijkt op z’n retour tot de Russische inval op de Krim. Vanaf dat moment wordt het veelvuldig gebruikt en opnieuw gedefinieerd met daarbij de specifieke verschijningsvorm van de Kriminval nog op het netvlies. Tabel 1 is het resultaat van mijn onderzoek naar het begrip hybride oorlogvoering.¹² Bij het vaststellen van de

8 Mansoor en Murray, *Hybrid Warfare*, 307.

9 S. Halper, *China: The Three Warfares*, (University of Cambridge, 2013).

10 De citaten uit de Chinese werken zijn al naar het Engels vertaald. De schrijvers geven daarbij aan dat de Chinese woorden en daarmee de vertaling voor meerdere uitleg vatbaar zijn.

11 F.G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century: the rise of Hybrid Wars* (Virginia, Potomac Institute for Policy Studies, 2007). <http://www.potomac institute.org/23-publications/reports/1267-conflict-in-the-21st-century-the-rise-of-hybrid-wars>.

12 De onderzochte periode loopt vanaf het 4GW-debat (jaren 90) tot en met eind 2015.

overeenkomstige elementen ben ik na clustering van indicatoren tot vijf generieke kenmerken gekomen die ik toelicht.

Simultane (blurred) mix van conventionele en irreguliere oorlogvoering

Hybride betekent volgens Van Dale bastaard of kruising.¹³ Hybride oorlogvoering is met andere woorden een bastaard of kruising van verschillende soorten oorlogvoering. De vraag die hierop volgt is: van welke soorten oorlogvoering is sprake, willen we spreken van hybride oorlogvoering? Hierop worden verschillende antwoorden gegeven. De oorzaak ligt in het feit dat er verschillende begrippen gebruikt worden en over de begrippen zelf is er niet altijd consensus. Volgens Hoffman moet er sprake zijn van verschillende 'modes of conflict: conventional, irregular, terrorism en criminality.'¹⁴ John McCuen stelt dat het simultaan toepassen van verschillende soorten oorlogvoering het nieuwe kenmerk is waarmee hybride oorlogvoering zich onderscheidt. De verschillende acties vereisen simultaan in plaats van sequentieel succes.¹⁵ In 2009 stelt ook Hoffman in zijn artikel dat er hybride oorlogvoering is wanneer de verschillende modes of conflict simultaan worden gehanteerd.¹⁶ De simpele verklaring hiervoor is dat, wanneer dit niet het geval is, er sprake is van sequentiële uitvoering van enkele modes of conflict. In dit artikel gelden terrorisme, revolutie, insurgency, burgeroorlog, criminaliteit en guerrilla als vormen van irreguliere oorlogvoering.¹⁷

McCuen gebruikt in plaats van de eerder genoemde termen in zijn definitie de begrippen symmetrische en asymmetrische oorlogvoering.¹⁹ Hoewel door anderen niet als dusdanig gedefinieerd, is het algemeen heersende beeld dat een tegenstander een asymmetrische en daarmee indirecte manier van oorlogvoering verkiest, omdat dat de enige manier is waarop hij succesvol kan zijn tegenover de superieure en technologisch sterkere westerse overmacht. Hierbij richt de tegenstander zich op zwaktes of kwetsbaarheden van de superieure macht en zal hij zich daar op aanpassen (adaptiviteit).

Kenmerken	Indicatoren
simultane (blurred) mix van conventionele en irreguliere oorlogvoering op de grens van oorlog en vrede	simultaneïteit mix versmelting (<i>convergence</i>) en vervaging (<i>blurring</i>) van soorten oorlogvoering conventionele oorlogvoering irreguliere oorlogvoering ambigue oorlogvoering asymmetrie adaptiviteit
mix van actoren	mix statelijke actoren niet-statale actoren
mix van middelen en instrumenten	mix militaire middelen civiele middelen machtsinstrumenten
combinatie van theaters en domeinen	meerdere theaters (gevechtscvelden of battlegrounds) alle niveaus meerdere domeinen verbondenheid (versmolten tot 1)
(politiek) doel of ideologie	(politiek) doel of ideologie coördinatie synchronisatie langdurigheid

Tabel 1. Gemeenschappelijke kenmerken en indicatoren hybride oorlogvoering

'In this regard, the U.S. Army has acknowledged the simultaneity of combat and stability operations in its most current doctrine. Doctrine writers did well to eliminate the phased approach to combat and postcombat operations, for in the real world, they blur together.'¹⁸

13 <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=hybride&lang=nn>.

14 F.G. Hoffman, 'Hybrid Warfare and Challenges', in: *Small Wars Journal* (2009) (52) 34.

15 J.J. McCuen, 'Hybrid wars', in: *Military Review* (March-April 2008) 107.

16 F.G. Hoffman, 'Hybrid vs. compound war, the janus choice', in: *Armed Forces Journal* (2009).

17 Onder meer J.D. Jordan, *Understanding Modern Warfare* (Croyden, Cambridge University Press, 2014) 232. Zie ook NAVO, *Irregular activity*, AJP-01(D), Lexicon-9.

18 Mansoor en Murray, *Hybrid Warfare*, 16.

19 McCuen, 'Hybrid wars', 108.

Hoffman ziet daarnaast convergence (versmelting) als belangrijk kenmerk van hybride oorlogvoering. Hiermee doelt hij op de versmelting en de vervaging (blurring) van de verschillende *modes of war*, maar ook van fysieke en psychologische oorlogvoering.²⁰ Daarbij vindt hij dat zijn indeling van de modes of conflict waardevol is om te analyseren, maar erkent hij ook dat toekomstige conflicten zich niet makkelijk laten indelen: 'In fact, some of today's best thinking acknowledges the blurring lines between the modes of war.'²¹ Hoewel in het 4GW-debat al de conclusie wordt getrokken dat de vervaging ook optreedt tussen oorlog, conflict en vrede, wordt dit initieel in definities niet expliciet benoemd. David Kilcullen wijst op het gebruik van de mazen in wetgeving waarmee in toekomstige oorlogvoering een overreactie wordt uitgelokt.²² Vanaf de Russische inval op de Krim – waarbij dubbelzinnigheid, ontkenning en de poging om onder de drempel van oorlog te blijven kenmerkend waren – worden deze ambigue manier van oorlogvoering (ook wel 'grey zone warfare' en 'war below a threshold' genoemd) en daarmee de vervaging tussen oorlog en vrede, als kenmerken van hybride oorlogvoering genoemd.²³

Mix van actoren

Door de simultane toepassing van conventionele en irreguliere vormen van oorlogvoering, is er automatisch een mix van actoren. Hierbij kan sprake zijn van een fusie van verschillende actoren tot één organisatie, maar dit hoeft niet.

De versmelting geldt voor Hoffman ook tussen combattanten en non-combattanten en statelijke en niet-statale actoren.²⁴ Het gebruik van 'proxy forces' en 'the little green men', zijn recente verschijningsvormen van deze vervaging.²⁵

Mix van middelen en instrumenten

Bij hybride oorlogvoering gebruiken de verschillende actoren een mix van traditionele en moderne middelen, letaal en niet-letaal. Oorlogvoering beperkt zich niet alleen meer tot het inzetten van het militaire machtsinstrument. Oorlogvoering wordt uitgevoerd met alle middelen die een staat of groepering tot de beschikking heeft om het uiteindelijke doel te bereiken. Dat varieert van hoogtechnologische middelen als antisatellietwapens tot de inzet van malware en (social) media. De NAVO benadrukt, omdat het dit als groot probleem ervaart, dat hybride tegenstanders gebruikmaken van alle machtsinstrumenten: diplomatic, information, military, economic, finance, intel, legal/law enforcement (DIMEFIL).²⁶

Combinatie van meerdere theaters, domeinen en niveaus

Een belangrijke conclusie uit het 4GW-debat is dat in de hedendaagse open-source maatschappij, waarin de media een belangrijke positie innemen, toekomstige oorlogen 'wars amongst the people' zullen zijn. John McCuen in het bijzonder gaat hier verder op in en maakt onderscheid tussen de verschillende gevechtsvelden waar een hybride oorlog uitgevochten wordt. Hij onderscheidt drie battlegrounds: het traditionele gevechtsveld, de beïnvloeding van de bevolking en de publieke opinie. Een hybride oorlog wordt volgens McCuen niet op het traditionele gevechtsveld gewonnen. Hij wordt gewonnen of verloren door de steun van de bevolking in het operatiegebied, maar vooral door de steun van het thuisfront en de internationale gemeenschap in, zoals hij het stelt, 'the battle of the narratives.'²⁷ Hierdoor neemt het belang om de perceptie te beïnvloeden toe. En daarmee het belang van 'psychological' en 'information operations'. Dit wordt bevestigd door diverse analyses van de Russische hybride

20 Hoffman, 'Hybrid Warfare and Challenges', 34.

21 Hoffman, *Conflict in the 21st Century: the rise of Hybrid Wars*, 26. Zie <http://www.potomacinstitute.org/23-publications/reports/1267-conflict-in-the-21st-century-the-rise-of-hybrid-wars>.

22 D. Kilcullen, *The Accidental Guerrilla* (Londen, Hurst & Company, 2008) 30.

23 W.T.H. Oosterveld en F. Bekkers, *Coming to grips with hybrid warfare* (Den Haag, The Hague Centre for Strategic Studies, 2015) 11.

24 F.G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century: the Rise of Hybrid Wars* (Virginia, Potomac Institute for Policy Studies, 2007). <http://www.potomacinstitute.org/23-publications/reports/1267-conflict-in-the-21st-century-the-rise-of-hybrid-wars>.

25 Oosterveld en Bekkers, *Coming to grips with hybrid warfare*, 11.

26 NAVO, BI-SC input to a new NATO capstone concept for the military contribution to countering Hybrid Threats, 26 augustus 2010.

27 McCuen, 'Hybrid wars', 107-113.

inval op de Krim.²⁸ Hybride oorlogvoering vindt dus plaats in traditionele domeinen, maar vooral ook in niet-traditionele domeinen. Door vervaging zullen de gevechtsvelden en domeinen in de toekomst geen duidelijk afgebakende grenzen meer kennen. Ze zullen globaal met elkaar verbonden zijn en daarom versmelten tot één. Hoffman stelt dan ook: 'These effects can be gained at all levels of war'²⁹ [...] 'In the battle space.'³⁰

(Politiek) doel of ideologie

De rode draad in definities en beschrijvingen van hybride tegenstanders is dat ze een gemeenschappelijk (politek) doel of ideologie nastreven. Dit gezamenlijke doel kan alleen bereikt worden door coördinatie en synchronisatie van de verschillende activiteiten in de 'battle space'. Steun van een bevolking en het beïnvloeden van de publieke opinie is noodzakelijk om het doel te behalen. In lijn met McCuen stellen Murray en Mansoor dat hybride tegenstanders in het verleden hebben aangetoond oorlogen te kunnen

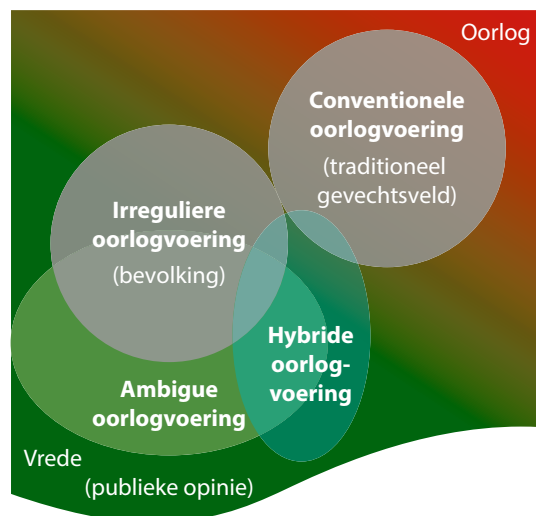
en willen verlengen om hun doelen te bereiken. Zij stellen daarom dat hybride tegenstanders niet alleen het strategische geduld van de opponent op de proef stellen, maar vooral ook zijn politieke wil: 'As the French experience in Indochina suggests, political will is a crucial component of hybrid warfare – as it is in all wars.'³²

De Chinese manier van oorlogvoering

Om de Chinese manier van oorlogvoering te kunnen vergelijken met de kenmerken van hybride oorlogvoering beschrijf ik op hoofdlijnen de Chinese manier van oorlogvoering. Dat doe ik aan de hand van Chinese militaire theorieën uit de oudheid, de republikeinse periode en de hedendaagse tijd. Om de Chinese manier van oorlogvoering te begrijpen is het noodzakelijk om de Chinese geschiedenis deels te kennen. De Chinese manier van oorlogvoering is namelijk een product van cultuur, filosofieën, geschriften en de historische evolutie van de dynastieën tot de Volksrepubliek China zoals we die vandaag de dag kennen.

Invloed van Chinese filosofieën

De Chinese militaire theorieën zijn vooral tijdens de Zhou-dynastie geschreven. Dit is ook de periode waarin de klassieke Chinese filosofieën zijn ontstaan. Onder meer het confucianisme,³³ het taoïsme,³⁴ het mohisme³⁵ en het

Figuur 1. Hybride oorlogvoering is een simultane (blurred) mix van conventionele en irreguliere oorlogvoering op de grens van oorlog en vrede (ambigue oorlogvoering) door een mix van statelijke en niet-statale actoren die gebruikmaken van een mix van middelen en instrumenten (inclusief de machtsmiddelen van een staat) op alle niveaus, in meerdere theaters en domeinen om (gecoördineerd/gesynchroniseerd) hun (politieke of ideologische) doel te behalen.³¹

- 28 Zie onder meer Oosterveld en Bekkers, *Coming to grips with hybrid warfare*, 12.
- 29 Hoffman, *Conflict in the 21st Century: the rise of Hybrid Wars* <http://www.potomac institute.org/23-publications/reports/1267-conflict-in-the-21st-century-the-rise-of-hybrid-wars>.
- 30 Hoffman, 'Hybrid vs. compound war'. <http://www.armedforcesjournal.com/hybrid-vs-compound-war>.
- 31 Figuur en definitie uit: R. Saathof, *In hoeverre past China hybride oorlogvoering toe?* (Breda, IDL, 2016) 19-20.
- 32 Mansoor en Murray, *Hybrid Warfare*, 7-8.
- 33 Het confucianisme is een Chinees ethisch en filosofisch systeem dat de leer van Confucius (551-479 v.Chr.) volgt. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Confucianisme>.
- 34 Het taoïsme, daoïsme of tauïsme is een Chinese filosofische en religieuze stroming. Het taoïsme gaat over hoe te handelen in het leven, zie: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Tao%C3%AFsme>.
- 35 Het mohisme wordt gezien als de eerste filosofische stroming die een vorm van consequentialisme formuleerde, zie: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Mohisme>.

legalisme³⁶ hebben de Chinese militaire strategen beïnvloed. Hoewel het taoïsme³⁷ tegen alle vormen van oorlog is, heeft de stroming in grote mate de klassieke militaire strategen beïnvloed: 'Because the Daoists believe that inactiveness can control activeness (or active energy), the weaker can defeat the stronger. Similarly, the soft can overcome the hard. Water is soft in nature and can adapt to any ground. However, it can break dams and destroy anything that stands in its way.'³⁸ Vanuit de zijstroom mohisme, het gedachtegoed van universele liefde en wederzijds voordeel, ontstaat het anti-offensieve oorlogsgevoel. De strenge discipline, de absolute macht van de commandant en de rechtvaardiging om de vijand, maar ook eigen soldaten, te misleiden, komen voort uit het legalisme. De interactie tussen het legalisme en militair denken komt voort uit een periode waarin de verschillende staten van de Qin-dynastie onder het bewind van ambtenaren stonden die zowel jurist als militair commandant waren. De elementen menselijkheid, rechtvaardigheid (*just and unjust wars*) en fatsoen (moraal) die onderdeel uitmaken van het militaire denken, zijn op hun beurt afkomstig uit het confucianisme. De unificatie onder centraal (Chinees) gezag – tianxia of unify all under heaven – is het centrale concept dat de basis vormt voor een vreedzaam³⁹ bestaan en staat aan de basis van de Chinese uitleg van (politieke) soevereiniteit. De belangen van China

in binnen- en buitenland maken hiervan deel uit en de verdediging ervan is 'just'.⁴⁰

Oorlogvoering in de Chinese oudheid (500 v.C.-300 v.C.)

Vanuit deze achtergrond wordt in dezelfde periode het belangrijkste Chinese militaire gedachtegoed verwerkt in *The Seven Military Classics of Ancient China*. De kern ervan is zonder enige twijfel terug te voeren naar Sun Tzu en Wu Tzu. Deze hebben zich op hun beurt laten inspireren door Chinese filosofieën.⁴¹ Ik behandel de hoofdpunten uit de gezamenlijke werken.

'It is, therefore, safe to say that all of the writings on the art of war after Sun and Wu are indeed those of Sun and Wu.'⁴²

De belangrijkste principes uit *The Seven Military Classics* zijn:

- the principle of deceit;
- the principle of Qi and Zheng, Xu and Shi;
- numerical superiority;
- terrain and tactics;
- defeating the enemy by its morale;
- information collection and employment of secret agents;
- psychological and political warfare.⁴³

Nadruk op strategie

De Chinese manier van oorlogvoering bestaat uit het toepassen van principes (strategems) en legt de nadruk op strategie. Het innemen van een strategische positie (Hsing) en het hebben van strategisch voordeel (Shi) zijn hierbij leidend.⁴⁴ Bij het innemen van een strategische positie is het van belang de vorm van de vijand te bepalen en zelf vormloos (Wu Hsing) te blijven in de perceptie van de tegenstander. Wanneer de vijand gefragmenteerd is en de eigen troepen geconcentreerd zijn, ontstaat een numeriek

36 Legalisme is de benaming van een richting binnen de klassieke Chinese filosofie. Men benadrukte dat bestuur moest zijn gebaseerd op gehoorzaamheid aan wetten, zie: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Legalisme_\(Chinese_filosofie\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Legalisme_(Chinese_filosofie)).

37 Het woord tao betekent de weg en vormt het kernbegrip van het taoïsme, waaraan het ook zijn naam ontleent. Tao is het ondeelbare en onbeschrijfbaar principe waaruit alles voortvloeit. De facto zou het beschreven kunnen worden als de rivier of stroom. De essentie van tao is dat het niet uitgedrukt kan worden. Als men denkt het wel te kunnen uitdrukken, dan is het niet tao. Tao is immers vormloos en niet gebonden aan een vorm. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Tao%C3%AFsme>.

38 Chen-Ya Tien, *Chinese Military Theory* (Oakville, Mosaic Press, 1991) 27.

39 Zie ook: J. Holslag, *China's coming war with Asia* (Cambridge, Polity Press, 2015).

40 D. Miller en S.H. Hashmi, *Boundaries and justice* (Princeton, Princeton University Press, 2001) 95.

41 Chen-Ya, *Chinese military theory*, 13-14, 22.

42 Ibid, 22.

43 Ibid, 40-53.

44 J.G. Pangelinan, *From Red Cliffs to Chosin: The Chinese way of war*, (Fort Leavenworth, School of Advanced Military Studies, 2010) 8-10.

overzicht. Strategisch voordeel ontstaat door de vijand te laten bewegen in die positie van waaruit het strategisch voordeel benut kan worden en de overwinning niet meer kan ontgaan.⁴⁵

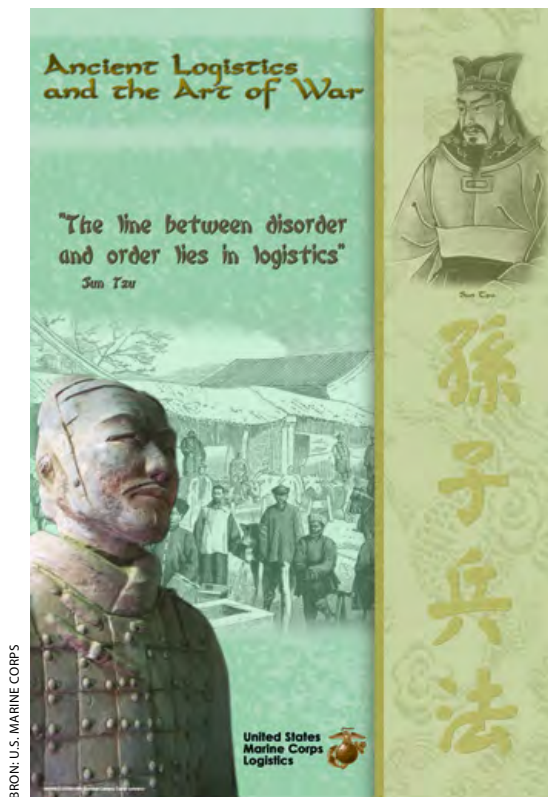
'For to win one hundred victories in one hundred battles is not the acme of skill. To subdue the enemy without fighting is the acme of skill. Thus, what is of supreme importance in war is to attack the enemy's strategy.'⁴⁶

Misleiding en het belang van informatie

Eén van de leidende principes in Chinese oorlogvoering is de kunst van de misleiding.⁴⁷ Volgens het Chinese gedachtegoed bevat misleiding zowel het misleiden van de vijand als het toepassen van onorthodoxe, ongebruikelijke oorlogvoering (Qi).⁴⁸ Volgens Sun Tzu is vormloosheid (Wu Hsing) de hieraan gerelateerde hoogste strategische vaardigheid. Een tegenstander krijgt hierdoor geen inzicht in de eigen positie of intenties en is daarom niet in staat hierop te plannen.⁴⁹ Misleiding is sterk gelieerd aan het verkrijgen en beschermen van informatie en kennis. Het verkrijgen van informatie is daarom volgens Sun Tzu de succesfactor in oorlogvoering: 'Know your opponent and know yourself; in a hundred battles you will never be in peril.'⁵⁰

Het principe van Qi en Zheng, Xu en Shi

Misleiding wordt toegepast door het principe van Qi (buitengewoon/onzichtbaar) en Zheng (regulier/zichtbaar), Xu (zacht/zwak) en Shi (hard/sterk). De uitleg van dit principe is heel divers, maar de rode draad komt overeen. Qi en Zheng en Xu en Shi zijn elkaars tegenpolen met

BRON: U.S. MARINE CORPS

Sun Tzu (544-496 AD) was een Chinese schrijver, filosoof en generaal. Sun Tzu wordt algemeen gezien als de auteur van *The Art of War*, dat veel invloed heeft gehad op zowel het westerse als oosterse militaire denken

een complementaire functie. Met de toepassing van het principe kan een sterkere tegenstander worden verslagen. De gecoördineerde inzet van het reguliere en het buitengewone zal naar de overwinning leiden. Daarnaast heeft een vijand altijd een zwakke plek, hoe sterk hij ook is. Het gaat er dus om de eigen sterkte in te zetten daar waar de vijand zwak is. Het resultaat kan vergeleken worden met een steen die eieren verplettert.⁵¹

45 R.D. Sawyer, *The TAO of Deception* (New York, Basic Books, 2007) 59-60.

46 Sun Tzu, *The Art of War*, vert. Samuel B. Griffith (Oxford, Oxford university Press, 1963) 77.

47 Sun Tzu, *De kunst van het oorlogvoeren* (Utrecht, Kosmos, 2010) 97.

48 Pangelinan, *The Chinese way of war*, 24. Zie ook Sawyer, *The TAO of Deception*.

49 Sun Tzu, *The Art of War*, Samuel B. Griffith trans.

50 Ibid.

51 Chen-Ya, *Chinese military theory*, 43-44.

Verslaan van de morele component

Het laatste punt is het principe van het moreel verslaan van de vijand. Naast het belang van strategie legt Sun Tzu de nadruk op het behalen van de overwinning zonder te vechten: 'Honderd overwinningen behalen is niet de voortreffelijkheid; de hoogste voortreffelijkheid is het leger van de vijand bedwingen zonder te vechten.'⁵² Dit kan door controle uit te oefenen over morele, mentale, fysieke en indirecte factoren. Wei Liao-Tzu benoemde deze manier van oorlogvoering in zijn werk *political warfare*. De militair strateeg Taigong verfijnde deze ideeën: 'Instead of using the modern terminology of political and psychological warfare, Taigong chose the word Wenfa to express a similar concept. Wenfa in Chinese means to attack with non-military methods or striking without using arms.'⁵³ Sun Tzu stelt daarbij dat de combinatie tussen een directe en indirecte benadering tot de overwinning zal leiden.⁵⁴

Oorlogvoering in de republikeinse periode (1912-1976)

Een andere periode van betekenis in de ontwikkeling van de Chinese manier van oorlogvoering is de periode waarin de Republiek China gevormd wordt. De belangrijkste bijdrages komen van Chiang Kai-shek en Mao Tse-Tung. Zij baseerden hun gedachtegoed op de klassieke werken.

Oorlogvoering is generiek

Chiang Kai-shek levert een belangrijke bijdrage aan het militaire denken door zijn geformuleerde nationale (*comprehensive*) strategie en *political warfare*. Een nationale strategie bevat volgens hem politieke, economische, maatschappelijke, culturele, psychologische en militaire aspecten. Een moderne oorlog is een generieke oorlog die niet alleen gewonnen kan

worden door militaire oorlogvoering. Over politieke oorlogvoering zegt Chiang Kai-shek: '[...] All operations except those directly using armed forces against the enemy may be seen as political warfare.'⁵⁵

People's war

Mao Tse Tung borduurt met zijn *Ten principles of war* vooral voort op het gedachtegoed van Sun Tzu. Mao benadrukt in zijn werken de rol van de bevolking in een revolutie of guerrilla. De bevolking is het water waarin de vis (guerrilla) zich kan bewegen en kan blijven bestaan.⁵⁶ Een oorlog wordt volgens Mao dan ook alleen gewonnen met de steun van de bevolking in een *people's war*.⁵⁷ Het werk van Mao benadrukt dat samenwerking tussen reguliere troepen en irreguliere troepen noodzakelijk is om het politieke doel te behalen. Samenwerking tussen de twee verschillende soorten troepen vindt volgens hem op drie niveaus plaats: 'strategical, tactical and battle cooperation'.⁵⁸ Mao benoemt expliciet dat 'the decisive battle' in guerrilla niet bestaat en dat coördinatie noodzakelijk is om de acties op de verschillende niveaus tot een gezamenlijk effect te laten komen. Mao beschouwde oorlog dan ook als een 'war situation as a whole'.⁵⁹ Niet alleen in zijn *Three stages*, maar in zijn totale werk gaat Mao in op de vragen hoe tactische activiteiten een strategisch effect kunnen genereren en hoe met deze activiteiten een sterkere tegenstander verslagen kan worden in 'a protracted war'.⁶⁰

Hedendaagse en toekomstige oorlogvoering (1999-heden)

Om inzicht te krijgen in de huidige en toekomstige Chinese manier van oorlogvoering behandel ik twee internationaal gerespecteerde concepten: *Unrestricted Warfare* en *The Three Warfares*.

Unrestricted Warfare

In 1999 schrijven de Chinese kolonels Qiao Liang en Wang Xiangsui het boek *Unrestricted Warfare*. Dit boek schrijven zij voor landen in opkomst, in het bijzonder China, om een militair superieure staat te kunnen verslaan. De kolonels zetten het gedachtegoed van oude Chinese denkers om in een nieuwe hedendaagse manier van oorlogvoering die zij 'unrestricted warfare' noemen.

52 Sun Tzu, *De kunst van het oorlogvoeren*, 89.

53 Chen-Ya, *Chinese military theory*, 52.

54 Sun Tzu, *The Art of War*, vert. Samuel B. Griffith.

55 Chen-Ya, *Chinese military theory*, 190-191.

56 Mao Tse-Tung, *Selected military writings* (Beijing, Foreign Languages Press, 1963).

57 Mao Tse-Tung, *On Guerrilla warfare* (FMFRP 12-18), (Washington, Department of the Navy, U.S. Marine Corps, 1989).

58 Ibid, 105.

59 Mao Tse-Tung, *Selected military writings*, 184.

60 Chen-Ya, *Chinese military theory*, 238.

FOTO NATIONAAL ARCHIEF/COLLECTIE SPAARNESTAD

Rode gardisten tijdens de Culturele Revolutie (1967) in China. Volgens Mao Tse Tung kan een oorlog niet worden gewonnen zonder steun van de bevolking

Het doel van toekomstige oorlogen is volgens de kolonels moeilijk te bepalen. Zij zeggen hierover: 'The goals of warfare have become blurred due to the pursuit of a variety of agendas. Thus, it is more and more difficult for people to say clearly just why they are fighting [...].'⁶¹ Het gevechtsveld in toekomstige oorlogen is overal en de kolonels stellen dat het conventionele gevechtsveld en het technologische gevechtsveld in elkaar zullen overlopen. Militairen zullen niet langer het monopolie over oorlogvoering hebben. Een hacker is een voorbeeld van een 'non-professional warrior' die in toekomstige

oorlogen vecht. De methodes en middelen die gebruikt zullen worden zijn: 'All means whatsoever.'⁶² Zij stellen dat andere soorten oorlogvoering minstens zo effectief en destructief zullen zijn als een bloedige oorlog. Veiligheid heeft in de toekomst betrekking op alle (nationale) belangen. Hiermee is het militaire machtsinstrument niet meer voldoende om veiligheid te kunnen garanderen.

61 W. Xiangsui, Q. Liang, *Unrestricted Warfare* (Beijing, PLA literature and Art Publishing House, 1999) 38.

62 *Ibid.*, 56.

Aan de hand van het hiervoor geschetste beeld ontwikkelen zij hun concept *unrestricted warfare*, of anders gezegd ‘war beyond limits’. Een belangrijk element in het concept is de voorkeur van Sun Tzu om de oorlog te winnen zonder strijd te leveren. Het tweede element dat in het gehele document terugkomt is ‘combinatie’. De kolonels benadrukken het belang om de verschillende methodes, niveaus, middelen, actoren en domeinen van oorlogvoering met elkaar te combineren. Hierbij stellen ze dat de combinatie van de verschillende soorten weer uitmondt in een nieuwe soort oorlogvoering.⁶³ Dit betekent dat er in de toekomst geen restricties meer bestaan, van welke soort dan ook.

‘It can be affirmed that whoever is able to mix a tasty and unique cocktail for the future banquet of war will ultimately be able to wear the laurels of success on his own head.’⁶⁴

Bij deze manier van denken horen volgens hen de principes synchronisatie, ongelimiteerde maatregelen, asymmetrie, multidimensionale coördinatie en aanpassing van en controle over het gehele proces. De principes moeten in de ‘war beyond limits’ toegepast worden. Ze zullen niet automatisch naar de overwinning leiden, maar wel tot verlies, wanneer ze genegeerd worden.⁶⁵

The Three Warfares

In 2003 wordt het concept *The Three Warfares* van het Chinese Volksbevrijdingsleger goedgekeurd. Dit concept erkent het belang van niet-kinetische oorlogvoering in het informatietijdperk, waarin de lessen van Amerikaanse un-won wars zijn meegenomen. Het concept heeft tot doel een gunstige uitgangspositie te verkrijgen in situaties waarin China een conflict heeft met een superieure tegenstander.⁶⁶ Het concept bestaat uit de delen *psychological warfare*, *legal warfare* en *media warfare*, ook wel bekend als *public opinion warfare*.

Psychological warfare (PW) heeft tot doel het beïnvloeden of het ontwrichten van de besluitvormingscapaciteit. PW creëert twijfel, wakkert anti-leiderschapsentimenten aan en misleidt en ontnemt de tegenstander de wil om te vechten. PW gebruikt onder meer economische boycots, diplomatieke druk, et cetera om ongenoegen of bedreigingen te uiten en tegenstanders lastig te vallen.⁶⁷ Bij *legal warfare* (LW of *lawfare*) wordt het rechtssysteem uitgebuit om politieke of economische doelen te behalen. Ze maakt, onder meer door te goochelen met de wet, aanspraken op grond en grondstoffen, gebruikt falsificaties om claims te rechtvaardigen en gebruikt internationale wetgeving voor niet bedoelde doeleinden.⁶⁸ *Media warfare* (MW) wordt gebruikt om een gunstige uitgangspositie te verkrijgen voor de *psychological* en *legal warfare*. MW is een constante activiteit gericht op langetermijnbeïnvloeding van percepties en houdingen. Het gebruikt alle instrumenten om een publiek te beïnvloeden inclusief films, internet, kranten, boeken, sociale media, enzovoort. MW heeft tot doel het behoud van de eigen moraal, het verkrijgen van de publieke steun in eigen land en daarbuiten, het verzwakken van de vijandelijke wil om te vechten en het beïnvloeden van de vijandelijk *situational awareness*.⁶⁹ De belangrijkste conclusie die Halper in zijn studie trekt, is dat *The Three Warfares* oorlogvoering met andere middelen is.⁷⁰

Hiervoor heb ik geschetst wat in honderden boeken is vastgelegd en waarvan de inhoud nog altijd bediscussieerd wordt. Aan de hand van de beschrijvingen van de verschillende denkers

63 Ibid.

64 Ibid, 141.

65 Ibid.

66 Halper, *The Three Warfares* (2013).

67 Ibid, 12.

68 Ibid, 13.

69 Ibid, 12-13.

70 Ibid, 222.

Xi Jinping arriveert in Tanzania. China heeft de economische banden met Afrika sterk uitgebreid en is inmiddels de grootste handelspartner van het continent. Dit roept vragen op⁷¹

FOTO REUTERS/T. MUKOYA

kan echter geconcludeerd worden dat er een duidelijke rode draad door de Chinese manier van oorlogvoering loopt. De Chinese filosofieën, *The seven military classics of ancient China*, in het bijzonder Sun Tzu, leggen het fundament voor dit denken. Vanaf de Chinese oudheid tot en met het moderne China is het gedachtegoed terug te vinden, maar veel belangrijker nog: het is vertaald naar de hedendaagse tijd en wordt daarmee nog steeds toegepast.

Overeenkomsten en verschillen

Nu ik de gemeenschappelijke kenmerken van hybride oorlogvoering heb toegelicht en de Chinese manier van oorlogvoering aan de hand van de theorie heb beschreven, ga ik in op de

belangrijkste overeenkomsten en geconstateerde verschillen.

Overeenkomsten

Over de vraag hoe of op welke manier een oorlog gevoerd moet worden, is de Chinese theorie duidelijk. Het principe van Qi en Zheng, Xu en Shi legt namelijk twee verbanden. Ten eerste komen de reguliere of zichtbare manier en de onorthodoxe of buitengewone manier van oorlogvoering volledig overeen met de conventionele en irreguliere soorten van hybride oorlogvoering. Ten tweede streeft de Chinese manier van oorlogvoering, door McCuen benadrukt als kenmerk van hybride oorlogvoering, altijd asymmetrie na: 'In war, the way is

71 E. Albert, 'China in Africa', in: *Council on Foreign Relations* (12 juli 2017). <https://www.cfr.org/backgrounders/china-africa>.

FOTO REUTERS, A. WONG

Militaire voertuigen met de Wing Loong, een Chinese MALE UAV (ook wel little grey (un)men⁷⁵) tijdens de zeventigjarige herdenking van het einde van de Tweede Wereldoorlog (Beijing, september 2015)

to avoid what is strong (Shi), and strike at what is weak (Xu).⁷² De toepassing van het principe vinden we in de hedendaagse tijd terug in ‘war beyond limits’ en de huidige Chinese militaire strategie.⁷³

Halper trok de conclusie al dat The Three Warfares oorlogvoering is met andere middelen, een oorlogvoering die in pure zin geen oorlog is of conventionele oorlogvoering rechtvaardigt (‘war below a treshold’).⁷⁴ In de Chinese manier van oorlogvoering speelt misleiding, één van de leidende principes van Sun Tzu, een hoofdrol. Voorgaande punten leggen de relatie met de dubbelzinnige en ontkenkende manier van ambigue oorlogvoering. Dit komt neer op wat Sun Tzu, vanuit het taoïsme overgenomen, zag

als de hoogste strategische vaardigheid (Wu Hsing) of *formlessness*: de stroom van een rivier waar de ware intenties niet uit kunnen worden opgemaakt.

Een ander belangrijk kenmerk dat overeenkomt, is het gebruik van de combinatie (mix). Het belang hiervan wordt door Xiangsui en Liang in *Unrestricted Warfare* treffend verwoord: ‘When perusing the military history of both East and West, we never find the expression ‘combination’ in any of the descriptions related to methods of operation. However, all of the great masters of warfare throughout the ages seem to have instinctively known this principle well.’⁷⁶ Mao benadrukt ook het belang van de combinatie door het gebruik van reguliere en niet-reguliere troepen, waarbij er geen duidelijk onderscheid bestaat tussen statelijke en niet-statale actoren. Hij geeft eveneens aan dat er nieuwe eenheden gevormd kunnen worden door een mix van reguliere troepen en de bevolking. Volgens Xiangsui en Liang worden toekomstige oorlogen dan ook meer en meer gevoerd door ‘non-professional warriors’. Ze zien het monopolie op oorlogvoering verschuiven naar de hacker. Militairen vormen

72 Sun Tzu, *The Art of War*, vert. Samuel B. Griffith.

73 Zie ook <https://warontherocks.com/2015/06/bad-guys-know-what-works-asymmetric-warfare-and-the-third-offset>.

74 Zie ook H. Reisinger en A. Golts, *Russia's Hybrid Warfare. Waging War Below the Radar of Traditional Collective Defence* (NATO Defense College, november 2014).

75 T. Burgers en S.N. Romaniuk, Hybrid Warriors: China's Unmanned, Guerrilla-Style Warfare in Asia's Littorals'. In: *The Diplomat* (16 februari 2017). Zie <https://thediplomat.com/2017/02/hybrid-warriors-chinas-unmanned-guerrilla-style-warfare-in-asias-littorals>.

76 Xiangsui, Liang, *Unrestricted warfare*, 138.

voor China vooral een vorm van machtsprojectie om invloed te verkrijgen en een strategisch gunstige uitgangspositie. Oorlog voeren kan door en met iedereen gebeuren, geheel in lijn met de Maoïstische gedachte.⁷⁷ Deze gedachtegang geldt evenzo voor de middelen. Chiang Kai-shek gaf al aan dat een oorlog generiek is en waarvoor alle machtsinstrumenten op een *comprehensive* manier moeten worden ingezet. Volgens de visie van Xiangsui en Liang blijft dit niet beperkt tot de inzet van de machtsinstrumenten: 'to use all means whatsoever [...]'.⁷⁸

Het gevechtveld is in de Chinese manier van oorlogvoering nooit alleen een gevecht op het traditionele gevechtveld geweest. Ook dit vormt een belangrijke overeenkomst met de hybride oorlogvoering. Het verslaan van het moreel en beïnvloeding door de toepassing van psycho-

logische en politieke (Wenfa) oorlogvoering, is een traditionele gedachte. Het fysieke gevechtveld kan niet ontkend worden, maar het theater dat niet zichtbaar is speelt een uitermate belangrijke rol in het Chinese denken. Qi staat niet alleen voor het onorthodoxe, maar ook voor wat niet zichtbaar is. In *The Three Warfares* komt dit tot uitdrukking, waarbij media warfare de beïnvloeding van de eigen bevolking en dat van de publieke opinie is. Samen met het traditionele gevechtveld vormen deze twee elementen precies de drie battlegrounds die John McCuen noemde. In *Unrestricted Warfare* wordt voorspeld dat toekomstige gevechtsvelden in elkaar zullen overlopen (Hoffmans versmelting) waardoor er in de toekomst nog slechts één gevechtveld zal bestaan dat overal is. 'If that young lad setting out with his orders should ask today: Where is the battlefield? The answer would be: Everywhere.'⁷⁹

FOTO ANP

De non-professional warrior: het hacken van computers kan een monopolie verwerven en door zowel burgers als militairen gedaan worden

77 A. H. Cordesman en S. Colley, *Chinese Strategy and Military Modernization in 2015. A Comparative Analysis* (Washington, Center for Strategic and International Studies, Burke Chair in Strategy, 2015).

78 Xiangsui, Liang, *Unrestricted warfare*, 56.

79 Idem, 43.

De laatste overeenkomst betreft het gemeenschappelijke doel. In het geval van China is het terugkerende politieke doel terug te voeren op all under heaven. Dit tianxia-concept staat aan de basis (lees: is het doel) van wat China wil bereiken of beschermen. De nationale belangen van China in binnen- en buitenland maken er deel van uit. De verdediging ervan is rechtvaardig vanuit Chinees gezichtspunt. De politieke wil van China staat niet ter discussie en veel belangrijker nog, in navolging van Mao en Chiang Kai-shek worden de bevolking en alle machtsmiddelen van de staat ingezet om dit doel te bereiken. Hierbij wordt het principe van Qi, en Zheng, Xu en Shi toegepast. Het principe van coördinatie is noodzakelijk om het reguliere en irreguliere te laten samenwerken. Om de sterkere tegenstander op het juiste tijdstip geconcentreerd op zijn zwakke (Xu) plek te raken, is ook synchronisatie nodig. In *Unrestricted Warfare* noemen Xiangsui en Liang ‘multi-dimensional coördinatie’ en ‘synchrony’ essentiële principes van hun concept.⁸⁰

Verschillen

Op het oog lijken er geen grote verschillen te zijn. Maar die zijn er wel degelijk. Het belangrijkste verschil is dat de Chinese manier van oorlogvoering weliswaar conventionele oorlogvoering toepast, maar te allen tijde streeft naar oorlogvoering zonder strijd om een *full-spectrum conflict* te voorkomen.

Het creëren van een strategische uitgangspositie en het principe van het moreel verslaan van de vijand spelen hierbij een belangrijke rol.

Een ander verschil is dat de Chinese manier van oorlogvoering qua denken ruimer is dan de meeste theorieën over hybride oorlogvoering. Waar westerse denkers sterk de neiging hebben de verschijningsvorm, actor of middelen te benoemen, valt de Chinese manier van oorlogvoering veel meer terug op cultureel

FOTO AP, L. HUAYU

Medewerkers van het Wenchang Ruimtevaartcentrum voor de CZ-7, de Chinese langeafstandsrocket

bepaalde principes en het gebruik van de geest om de principes vrij toe te passen. Het meest bijzondere is wellicht dat de principes uit het traditionele denken nog steeds worden toegepast. Juist dit vormt volgens Hoffman de grootste westerse uitdaging: ‘Our greatest challenge will not come from a state that selects one approach, but from states or groups that select from the whole menu of tactics and technologies to meet its own strategic culture and geography.’⁸¹

Conclusie

Hoewel de Chinese manier van oorlogvoering overeenkomt met alle kenmerken van hybride

⁸⁰ Ibid, 206.

⁸¹ Hoffman, *Conflict in the 21st Century: the rise of Hybrid Wars*, 26. <http://www.potomac institute.org/23-publications/reports/1267-conflict-in-the-21st-century-the-rise-of-hybrid-wars>.

'If we acknowledge that the new principles of war are no longer using armed force to compel the enemy to submit to one's will, but rather using all means, including armed force or non-armed force, military and non-military, and lethal and non-lethal means to compel the enemy to accept one's interests.'⁸²

generiek en wordt niet of nooit meer gewonnen op het traditionele gevechtveld met militaire middelen alleen. Het strategische niveau is essentieel, omdat alleen dit niveau in staat is de verschillende machtsmiddelen in het globale gevechtveld te coördineren en te synchroniseren. In oorlogvoering is het belangrijk jezelf en de vijand te kennen en zijn daadwerkelijke intenties te begrijpen. Alleen dan kan de eigen kracht gericht worden op de zwakte van de tegenstander, in plaats van dat er gereageerd wordt op de sterkte van de tegenstander. In een door netwerken aan elkaar verbonden gevechtveld en met het toenemende belang van het beïnvloeden van de perceptie, is informatie daarom meer dan ooit tevoren de succesfactor in oorlogvoering.

Maar bovenal benadrukt de Chinese manier van oorlogvoering het gebruik van niet-militaire methoden en middelen. Ze daagt ons uit om ruimer, anders en zonder restricties te denken over bijvoorbeeld soevereiniteit en veiligheid, manieren waarop 'oorlog' gevoerd wordt en het vinden van de juiste unieke combinatie. ■

oorlogvoering, zijn de twee niet hetzelfde. De Chinese manier van oorlogvoering staat geheel op zichzelf en is uniek. De ontwikkeling ervan is gebaseerd op aloude filosofieën en principes, die nog steeds actueel zijn en worden toegepast. De Chinese manier van oorlogvoering is oorlogvoering met hybride karakteristieken.

Welke inzichten verschaft de Chinese manier van oorlogvoering ons in de zoektocht naar een antwoord op hybride oorlogvoering? Een antwoord op hybride oorlogvoering moet gezocht worden in de principes, constanten en wetten, ofwel de zekerheden, van oorlogvoering. Juist die biedt de Chinese manier van oorlogvoering ons. Ze begint met een duidelijke zienswijze op oorlogvoering. Oorlogvoering is

82 Xiangsui, Liang, *Unrestricted Warfare*, 7.

Islamitische Staat: een sterk merk, met of zonder kalifaat

Vanuit het perspectief van marketing worden Islamitische Staat en de NAVO beschouwd als 'merken' waartussen mensen een keuze kunnen maken. De uiteindelijke keuze is onder meer afhankelijk van een afweging van de gemaakte beloftes. Islamitische Staat doet de belofte 'Islamitische Staat, er is geen betere', terwijl de belofte van de NAVO – tot op heden – is 'NAVO, er is geen slechtere dan Islamitische Staat'. Marketing leert dat de keuze voor de NAVO in dit geval niet voor de hand ligt vanwege de negatieve boodschap over de concurrent. Het zou beter zijn om te zeggen: 'De NAVO laat je niet in de steek'. Hoe kan countermarketing worden ingezet in de strijd tegen gewelddadige, extremistische organisaties?

Drs. J.M.M. van Lieshout en prof. dr. R.J.M. Beeres*

Internationale coalitie in de strijd tegen IS. De dreiging die IS vormt vraagt om elke denkbare vorm van tegenstand, ook op het gebied van marketing

FOTO MCD, E. KLJUN

Niet-staatelijke terroristische organisaties teisteren de wereld keer op keer met gewelddadige aanslagen. Islamitische Staat (IS) speelt in die wereld van terreur een prominente rol. Door toedoen van een alliantie verliest IS steeds meer grondgebied en ziet het zelf uitgeroepen kalifaat kleiner en kleiner worden. Dit verlies aan grondgebied hoeft echter niet het einde van de organisatie te betekenen. Sterker nog: het is mogelijk dat IS gevaarlijker en ongrijpbaarder wordt.¹

Dreiging vraagt om tegenstand

De strijd die de terroristische organisatie levert is niet alleen een strijd van aanslagen en andere terreur. IS is te karakteriseren als een sterk merk op het internationale strijdtoneel. De dreiging die IS vormt en, naar onze mening, voorlopig zal blijven vormen, vraagt om elke denkbare vorm van tegenstand. En dat vraagt om het bezien van IS vanuit elk perspectief dat voorhanden is en kan bijdragen aan de strijd tegen deze niet-staatelijke actor. We doen dat in dit artikel door de organisatie te analyseren vanuit de klassieke marketingbenadering.

Volgens de klassieke marketingtheorie staan er vier instrumenten ter beschikking: product, prijs, plaats en promotie.² Deze P's, die samen de marketingmix vormen, dienen zodanig te worden uitgewerkt en gecombineerd dat een optimaal resultaat wordt bereikt. Optimaal betekent daarbij dat er maximaal wordt aangesloten op de wensen en behoeften van de doelgroep.

Opzet artikel

Eerst introduceren we countermarketing als niet-kinetisch, strategisch instrument om te strijden tegen gewelddadige extremistische organisaties. Marketeers van merkartikelen proberen consumenten te verleiden hun merk te kiezen. Een merk geldt daarbij als 'een naam, beeld of symbool of een combinatie daarvan, waarmee een organisatie zichzelf en haar producten herkenbaar wil maken voor de consument'.³ Vanuit deze omschrijving kunnen gewelddadige extremistische organisaties als merken worden gezien.⁴ Dergelijke organisaties hanteren stevast een logo, communiceren hun

IS positioneert zich als een duidelijk herkenbaar en succesvol merk; als een bedreiging voor iedereen met een ander geloof, andere identiteit of cultuur

boodschap op consequente wijze en doen beloftes die (in hun ogen) aansluiten op de wensen en behoeften van hun doelgroep.⁵

We gebruiken Islamitische Staat als voorbeeld omdat deze organisatie zich als een duidelijk herkenbaar en succesvol merk positioneert; als bedreiging voor alles en iedereen met een ander geloof, andere identiteit of cultuur.⁶ Meer in het bijzonder richten we ons op de marketingmix van IS om, in aanvulling op de huidige inzet van militaire instrumenten en het bestrijden van de financiering van terrorisme, ook op dit front daadkrachtig tegen hen te kunnen strijden.

Daartoe bespreken we eerst de afzonderlijke P's zoals Islamitische Staat die nu invult. Vervolgens besteden we aandacht aan de kracht van de boodschap van IS en de wijze waarop we op basis van de marketingmix van IS, strategische

* Jan van Lieshout is universitair docent en Robert Beeres is hoogleraar Defensie economie aan de Faculteit Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensie Academie. Onze dank gaat uit naar commodore prof. dr. Frans Osinga, brigade-generaal prof. dr. Paul Ducheine, prof. dr. Myriame Bollen en drs. Jacqueline Heeren-Bogers voor hun feedback en geboden hulp. Een eerdere versie van dit artikel is verschenen als hoofdstuk in *Netherlands Annual Review of Military Studies 2017* (T.M.C. Asser Press, 2017).

- 1 Zie bijvoorbeeld een interview met Efraim Inbar in *Algemeen Dagblad*, 26 juni 2017.
- 2 Verhage, B., *Grondslagen van marketing* (Groningen, Noordhoff Uitgevers, 2013) 9.
- 3 Idem, 306.
- 4 Archetti, C., Terrorism, communication and new media: explaining radicalization in the Digital Age, in *Perspectives on Terrorism* 9 (2015) (1) 50; G.S. Ligon, M. Harms & D. C. Derrick, Lethal brands: how VEOs build reputations, in *Journal of Strategic Security* 8 (2015) (1) 27.
- 5 Winkler, C.K. en Dauber, C.E., *Visual propaganda and extremism in the online environment* (Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, Carlisle, PA, 2014) 5. Zie: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA607970>.
- 6 Winter, C., *The Virtual 'Caliphate': understanding Islamic State's propaganda strategy* (Quilliam, 2015) 6. Zie: <http://www.almendron.com/tribuna/wp-content/uploads/the-virtual-caliphate-understanding-islamic-states-propaganda-strategy-1.pdf>.

FOTO: U.S. DEPARTMENT OF DEFENSE, J. HULL

Iraakse militairen vuren op posities van IS bij al-Tarab in Irak: een van de zes thema's die IS verkoopt is strijd

countermarketing kunnen vormgeven. Dat doen wij onder meer door IS tegenover een ander merk te zetten. Daarna voegen we de recente ontwikkelingen en de gevolgen daarvan toe om een actueel beeld te schetsen en te laten zien wat de recente verliezen betekenen voor het merk IS. We sluiten af met een conclusie.

De P van product

Binnen de marketingmix is het product vaak het meest zichtbare van de vier P's en laat zich het beste beschouwen als een reeks elementen die de koper iets van waarde biedt. Onder die

elementen vallen de kwaliteit, de merknaam, het imago, de service en de garantie.

Belangrijk voor succes van het product is, zoals Verhage in dit verband toevoegt, de kunst van het ontwikkelen van een sterk merk.⁷ En dat is precies wat meerdere gewelddadige extremistische organisaties doen, met Islamitische Staat als duidelijkste voorbeeld. In alle uitingen is de herkenbaarheid van de afzender duidelijk, door consistent gebruik van merknaam, logo en boodschap.⁸

Meerwaarde

Het product biedt de afnemer meerwaarde. De afnemer zal kiezen voor het product dat de beste en meeste meerwaarde geeft, in vergelijking met andere opties. De meerwaarde kan zitten in tastbare elementen (bij fysieke producten) en in niet-tastbare kenmerken van het product. De set van elementen dat gezamenlijk het product IS

⁷ Verhage, B., *Grondslagen van marketing* (Groningen, Noordhoff Uitgevers, 2013) 273.

⁸ Winkler, C.K. en Dauber, C.E., *Visual propaganda and extremism in the online environment* (Strategic Studies Institute and US Army War College Press, Carlisle, PA, 2014)

vormt, is dat wat een persoon koopt op het moment dat hij zich aansluit bij de organisatie. De aankoopbeslissing is dus uiteindelijk de keuze om aan te sluiten bij IS. Dat is meteen ook het meest fysieke onderdeel van dit product. Veel meer dan fysieke onderdelen, bestaat het product IS uit mentale elementen; denk daarbij aan merkwaarden, die bij elkaar opgeteld leiden tot het imago en de reputatie.

Imago en reputatie

Imago en reputatie spelen bij de keuze tussen merkartikelen een belangrijke rol. Imago is het geheel van betekenissen en associaties in het hoofd van de consument met betrekking tot een merk.⁹ Reputatie is het gevolg van het imago. Het beeld dat men heeft van een merk wordt gevormd door alles wat ermee in verband wordt en werd gebracht. Persoonlijke ervaringen, overtuigingen, eigen meningen en die van anderen, beeldvorming door communicatie en andere merkkuitingen: alles bij elkaar opgeteld leidt dat tot het imago dat iemand heeft van een merk.

In de merkstrategie van Islamitische Staat worden zes thema's (*narratives*) gebruikt die de belangrijkste elementen van het product omschrijven. In feite zijn dit zes beloftes die IS verkoopt. Het geheel van deze thema's vormt de kern van het merk en daarmee van het product. De zes thema's zijn: *wreedheid, genade, slachtofferschap, strijd, saamhorigheid en utopisme*.¹⁰

'Een betere wereld...'

Als we deze narratieven samenvatten, dan komt het erop neer dat het product IS voor *een betere wereld* staat. Het nieuwe lid van IS koopt deze belofte; dat is wat dit product zo aantrekkelijk maakt. Alberto Fernandez, coördinator van het Centre for Strategic Counterterrorism Communications (CSCC), vertaalt de boodschap en belofte als volgt: 'Moslims worden vermoord en Islamitische Staat is de oplossing. Er wordt een oproep gedaan voor geweld, maar ook wordt het beste in mensen: aspiraties, hoop en dromen, diepste verlangens naar identiteit, geloof en zelfactualisatie aangesproken'.¹¹

Alberto Fernandez, voormalig hoofd van het Center for Strategic Counterterrorism Communications, oordeelt dat IS een betere marketingboodschap heeft dan de coalitie

In omstandigheden waarin twijfel, armoede, uitzichtloosheid, woede, frustratie en hoop een belangrijke rol spelen is het aanbod van een betere wereld zeker het overwegen, en uiteindelijk het aanschaffen, waard.

De P van prijs

De prijs is de hoeveelheid geld die voor het product of de dienst wordt gevraagd. Een producent maakt verschillende soorten kosten om het te verkopen product op de markt te brengen. Dat doet een gewelddadige extremistische organisatie ook. Behalve organisatorische kosten die, afhankelijk van de omvang van de organisatie en de hoeveelheid werkzaamheden die ze zelf uitvoert, variëren, zijn er ook personeelskosten en inkoopkosten. Ter compensatie van die kosten wordt een consumentenprijs berekend. Deze prijs moet door de afnemer betaald worden. Bij een

9 Verhallen, T., *Psychologisch marktonderzoek*, inaugurale rede, KUB, Tilburg, 1988.

10 Onze vertaling van Winter, C., *The Virtual 'Caliphate': understanding Islamic State's propaganda strategy* (Quilliam, 2015) 9. Winter gebruikt de volgende termen: *brutality, mercy, victimhood, war, belonging* en *utopia*.

11 Onze vertaling van Cottee, S., *Why it's so hard to stop ISIS propaganda*, in *The Atlantic* (2015). Zie: <http://www.theatlantic.com/international/archive/2015/03/why-its-so-hard-to-stop-isis-propaganda/386216>.

producent van consumentenproducten wordt op die manier omzet gegenereerd, kunnen de kosten worden gedekt en kan er winst worden gemaakt.

Diensten

Dat ligt anders bij organisaties als Islamitische Staat. Iemand die het product IS wil afnemen, betaalt geen prijs die wordt uitgedrukt in geld. Maar er zal altijd iets moeten staan tegenover de kosten die de organisatie maakt. Daarom wordt betaald in diensten en/of werkzaamheden, variërend van administratief werk tot het bewapend strijden voor de organisatie.¹²

Voeg daarbij de kosten die een aanhanger maakt als hij een (zelfmoord)aanslag pleegt en we kunnen concluderen dat de prijs die uiteindelijk betaald wordt (een deel van het) eigen leven is. Een dergelijk hoge prijs wordt nergens anders gevraagd.

Desondanks sluiten zich nog steeds nieuwe leden aan bij IS. In marketingtermen hebben we het dan over prijsperceptie (in welke mate vindt een koper een prijs hoog of laag?) en prijsacceptatie (in welke mate heeft een koper de gevraagde prijs over voor het te leveren product?),¹³

Kosten-batenanalyse

Kopers maken een kosten-batenanalyse. De hoge prijs die IS vraagt wordt gerationaliseerd door de waarde van het product dat de koper voor die prijs krijgt. Dat kan in dit voorbeeld variëren van het beloofde betere leven tot een eeuwige plek in de hemel, of de belofte dat die terreurdaden leiden tot verering.¹⁴ Geen geld, wel een held. En dat maakt de prijs acceptabel voor de afnemer van IS.

FOTO U.S. AIR FORCE, C. HOOK

Door aanhoudende aanvallen van de coalitie, onder meer met Amerikaanse B-52 bommenwerpers, is de fysieke plaats waar IS zijn product kan verkopen steeds kleiner geworden

De P van plaats

Producten en diensten moeten in handen van de klant kunnen komen; ze moeten met andere woorden beschikbaar zijn. Dat is waar de P van plaats voor staat. De distributie moet zodanig zijn ingericht dat het product ook daar waar de doelgroep is, te verkrijgen is. Denk aan supermarkten als centrale plek voor veel voedingsmiddelen. Het product dat geboden wordt door gewelddadige extremistische organisaties laat zich echter moeilijk in een verpakking stoppen en distribueren naar een winkel.

In het geval van IS valt op dat er niet of nauwelijks een fysieke plaats is om het product te kopen. Voor de afnemers die ook daadwerkelijk

12 Mink, C., It's about the group, not God: social causes and cures for terrorism, in *Journal for deradicalization* 5 (2016) 69.

13 Verhage, B., *Grondslagen van marketing* (Groningen, Noordhoff Uitgevers, 2013) 541-542.

14 Zahedzadeh, G., Barraza, J.A. en Zak, P.J., Persuasive narratives and costly actions, in *Terrorism and political violence* 0 (2015) 8.

van de fysieke delen van het product Islamitische Staat gebruik willen maken, geldt dat gereisd moet worden naar de plaats van verkoop, het kalifaat. Alleen daar kan men bijvoorbeeld onderdak krijgen, als onderdeel van het tastbare aanbod.

Wijdverbreid distributienetwerk

Een groot gedeelte van het product dat IS aanbiedt kan worden verkregen via andere wegen en ver weg van de centrale markt. Aansluiten bij de organisatie kan via social media en via elders gevestigde groepen klanten. Het distributienetwerk van IS is wijdverbreid en fijnmazig; vooral door het gegeven dat het internet als communicatieplatform geen geografie kent. Je hoeft fysiek niet op een speciale plaats te zijn om er toch bij te kunnen horen.

Het begon bij de eerste groeikern, het latere kalifaat. Door eigen inspanningen, bijvoorbeeld

via digitale communicatiekanalen, groeide de organisatie via uitlopers alle richtingen op. Toename in populariteit (in marketingterminologie: marktaandeel) buiten de eerste kern leidt tot het ontstaan van meerdere nieuwe kernen die, gevoed door de aanvoerkanalen, een eigen bestaansrecht krijgen. Daar, op die nieuwe fysieke plekken, kunnen deze kleinere kernen verder groeien en vervolgens weer hun tentakels uitslaan voor verdere verspreiding en groei.

Het gaat nog verder. Door de gewapende aanpak van IS is het kalifaat wat betreft grondgebied steeds kleiner geworden. Wellicht wordt het kalifaat binnenkort zelfs vernietigd. Het verdwijnen van de moederkern hoeft echter niet te leiden tot het verdwijnen van de gehele organisatie; de jongere kernen zijn levensvatbaar genoeg en kunnen verder groeien door de aansluiting van terugkerende strijders.

Wereldwijd verkrijgbaar

Ook werkt de niet-fysieke distributie via social media nog steeds: Telegram, bijvoorbeeld, biedt Islamitische Staat een ongrijpbaar, digitaal communicatieplatform. Op deze manier – zowel digitaal als fysiek – is het product IS wereldwijd verkrijgbaar.

Aansluiten kan eenvoudig via social media en daar leeft en werft Islamitische Staat nog steeds. Op dat front is bestrijding (lees: concurrentie) moeilijk realiseerbaar: wanneer er aan de ene kant honderden Twitteraccounts worden afgesloten, maakt men aan de andere kant evenveel nieuwe accounts aan of men stapt gewoon over op een ander social medium.¹⁵

De P van promotie

Op de P van promotie wordt op dit moment zwaar ingezet. Islamitische Staat gebruikt allerlei promotiemiddelen voor meerdere doelen, met als belangrijkste: het werven van nieuwe strijders en het in stand houden van de reeds opgebouwde reputatie. IS is zeer actief op sociale media, zoals Twitter, YouTube en Facebook en berichtenplatforms als WhatsApp en Telegram.¹⁶ Niet alleen wordt Islamitische Staat door duizenden mensen gevolgd, er worden dagelijks vele berichten geplaatst op Twitter, soms zelfs meer dan 40.000 tweets per dag.¹⁷

Op dit moment zet IS de P van promotie zwaar in, ook via zogeheten 'fanboys'

Traditionele media

Daarnaast geeft Islamitische Staat met regelmaat de magazines *Dabiq* en *Rumiyah* uit, twee glossy tijdschriften die online worden verspreid.¹⁸ Ook buiten deze media verspreidt IS zijn boodschap. Sommige videoboodschappen worden verspreid via de zogeheten traditionele media, zoals tv, en er bestaat binnen de centrale organisatie een afdeling voor uitzending via de radio, *al-Bayan Radio*.¹⁹

Islamitische Staat zet ook videogames in, bijvoorbeeld met hun eigen versie van Grand Theft Auto (GTA) onder de naam *Salil al-Sawarem*.²⁰ Gezien het gebrek aan technologische mogelijkheden in veel van de onherbergzame gebieden in de landen waar IS grondgebied bezet, worden ook geprinte media ingezet, zoals flyers en posters in afgelegen dorpen.²¹

Fanboys

Bovendien heeft IS een groot netwerk van zogeheten *fanboys* die de online propaganda weer verder verspreiden. Fanboys delen berichten afkomstig van Islamitische Staat op hun persoonlijke pagina's zodat hun volgers die berichten ook zien en op hun beurt weer delen met hun volgers.²²

De kracht van de boodschap

Een merk communiceert zijn boodschap via elk medium dat daarvoor geschikt is. De boodschap wordt gebracht als een belofte, als een essentieel voordeel dat de koper of gebruiker van het product van dat merk ervaart na aanschaf. Een merk als Islamitische Staat doet hetzelfde. De belangrijkste belofte van IS laat zich omschrijven als *de perfecte staat*.²³

15 Fisher, A., Swarmcast: how Jihadist networks maintain a persistent online presence, in *Perspectives on Terrorism* 9 (2015) (3) 7.

16 Bartlett, J., Reynolds, L., *The state of the art 2015: a literature review of social media intelligence capabilities for counterterrorism* (Londen, Demos, 2015) 13.

17 Farwell, J.P., The media strategy of IS, in *Survival* 56 (2015) (6) 50.

18 De verschillende edities van *Dabiq* en *Rumiyah* zijn te downloaden via www.clarionproject.org.

19 Schmid, A.P., *Challenging the Narrative of the "Islamic State"* (The Hague, ICCT, 2015) 3.

20 Al-Rawi, A., *Video games, terrorism, and ISIS's Jihad 3.0.*, *Terrorism and political violence*, DOI: 10.1080/09546553.2016.1207633, 2016.

21 O'Callaghan, D., Prucha, N., Greene, D. e.a. 'Online social media in the Syria conflict: encompassing the extremes and the in-betweens', *Advances in Social Networks and Mining*, IEEE Xplore, 2014.

22 Cottee, S., Why it's so hard to stop IS propaganda, in *The Atlantic*, 2015.

23 Winter, C., *The Virtual 'Caliphate': understanding Islamic State's propaganda strategy* (Londen, Quilliam, 2015).

FOTO U.S. NAVAL INSTITUTE

Op basis van de hoeveelheid uitingen die IS doet, de professionaliteit in uitvoering, de eenduidigheid van de inhoud en de multimediale aanpak kan worden gezegd dat IS ook op het marketingfront een zeer sterke tegenstander is

Positieve boodschap

Voor iedere strijder die zich aansluit bij IS is deze perfecte staat bereikbaar. Het is naar eigen zeggen overigens ook de enige perfecte staat. Moslims die deze ene vorm van islam niet aanhangen, worden namelijk door IS beschouwd als afvalligen of zelfs tegenstanders.²⁴ Islamitische Staat heeft een sterke merk-identiteit opgebouwd en biedt op basis daarvan eventuele nieuwe rekruten onmiddellijke verandering in hun leven en de kans om hun leven te verbeteren op de lange termijn.²⁵

Consistent en consequent

De kracht van het merk is zo groot omdat de boodschap (en de daarbij behorende enige juiste islam) consequent en consistent wordt verspreid via elke uiting en via elk medium. Op deze manier, door consistent en consequent te communiceren, worden synergie-effecten verkregen: het totale effect van alle afzonderlijke uitingen is samen groter dan de som van de delen.²⁶

Met andere woorden: de combinatie van een positieve boodschap en de consistente uitvoering van de promotie daarvan leidt tot een merk dat

moeilijk te verslaan is. Aan de andere kant kan hier de meeste schade ontstaan, wanneer het marketinginstrument communicatie daadkrachtig wordt bestreden.²⁷

De kracht van de marketingmix van IS

Indien we de strategische marketingmix van Islamitische Staat vergelijken met die van de allianties en organisaties die tegen hen strijden, dan lijkt de marketing van Islamitische Staat de betere. Volgens Alberto Fernandez is de oorzaak daarvan dat de tegenstanders van IS niet de beschikking hebben over een even krachtige belofte, boodschap of narratief.

24 Wood, G., What IS really wants, in *The Atlantic*, 2015. Zie: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2015/03/what-isis-really-wants/384980/>

25 Winter, C., *The Virtual 'Caliphate': understanding Islamic State's propaganda strategy* (London, Quilliam, 2015).

26 Bartlett, J., Reynolds, L., *The state of the art 2015: a literature review of social media intelligence capabilities for counterterrorism* (Londen, Demos, 2015).

27 Gartenstein-Ross, D., *Jihad 2.0: Social Media in the Next Evolution of Terrorist Recruitment*, hearing before the Senate Committee on Homeland Security & Governmental Affairs (2015). Zie: www.defenddemocracy.org/content/uploads/documents/Gartenstein_Ross_HSGAC_Testimony_Jihad2.0.pdf.

Op basis van de hoeveelheid uitingen die IS doet, de professionaliteit in uitvoering, de eenduidigheid van de inhoud en de multimediale aanpak, kan worden gezegd dat IS ook op dit marketingfront een zeer sterke tegenstander is, die niet zomaar gesnoerd en gevloerd kan worden. Bovendien is de overkoepelende belofte (de perfecte staat) voor de doelgroep rijk aan betekenis en emotioneel affect.²⁸ Die belofte maakt de organisatie nog sterker als tegenpartij, als concurrent.

Behalve het werven van (voor)vechters, creëert Islamitische Staat ook fans onder de bereikte groep mensen: aanhangers die vaak op eigen initiatief de organisatie steunen en daardoor de reputatie verder versterken. Vele van deze fans zijn actief op het digitale front en dragen vrijwillig bij aan de verspreiding van door IS verstuurd berichten, met name via sociale media. In marketingtermen: Islamitische Staat bouwt met succes aan merktrouw.

En merktrouw is noodzakelijk om als merk te blijven bestaan.²⁹ Immers, merktrouw leidt tot terugkerende klanten die de producten van het merk blijven afnemen. Met betrekking tot Islamitische Staat betekent dit dat aanhangers, medestanders blijven en bijdragen aan het succes van het merk.

Conclusie marketingmix IS

Islamitische Staat scoort hoog op alle P's. Saillant is de score op de P van prijs. De hoge prijs, een deel of zelfs je gehele leven, levert geen daling in omzet (lees: minder succesvolle

werving van nieuwe aanhangers) op. Dat maakt IS tot een dermate sterk merk dat zelfs het eigen leven geven voor de organisatie niet te veel is. Samen met de kracht van de andere marketinginstrumenten maakt dat IS tot de tegenstander van formaat die het nu nog steeds is: een ijzersterk merk, met een 'goed product' dat men wereldwijd kan verkrijgen tegen een hoge maar voor velen een acceptabele prijs.

Naar strategische countermarketing

De enige boodschap die tot nu in het counter-offensief via sociale media werd gecommuniceerd is negatief: 'Don't do this'.³⁰ Wat er dan wél gedaan moet worden, wordt niet verteld. Daarom is de counternarratief, de boodschap en dus de communicatie minder sterk. De positieve boodschap van Islamitische Staat is sterker, wat aansluit op het algemeen aangenomen feit dat positieve reclame sterker is dan negatieve. Het communiceren van voordelen van het eigen merk leidt dus tot meer merksympathie, merktrouw en aanhangers dan het benadrukken van de nadelen van de concurrenten.³¹

Een negatieve boodschap trekt geen aanhangers

De 'Don't do this'-boodschap, en elke andere negatieve belofte, communiceren trekt geen klanten (lees: aanhangers), leidt niet tot een hoger marktaandeel, creëert geen merktrouw (lees: aanhangers blijven medestanders) en is zeker niet wervend.³² Een bericht op een van de Twitter-accounts van Islamitische Staat wordt

Het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken stopte wegens gebrek aan respons met het Twitteraccount 'Think Again Turn Away'

28 Cottee, S., Why it's so hard to stop ISIS propaganda, in *The Atlantic* (2015).

29 Mosmans, A., *Branding* (Hoofddorp, Adformatiegroep, 2013) 45.

30 Bartlett, J., Reynolds, L., *The state of the art 2015: a literature review of social media intelligence capabilities for counterterrorism* (Londen, Demos, 2015) 23. Nance, M., *Defeating ISIS* (New York, Slayhouse Publishing, 2016) 422-423.

31 De term 'positief' betekent niet dat wij de strekking van de boodschap steunen; het is in communicatief opzicht positief want er worden goede zaken beloofd.

32 Mahadevan, P., Out-narrating the IS, in *Policy Perspectives* 3/2 (2015) 2; Cottee, S., Why it's so hard to stop ISIS propaganda, in *The Atlantic* (2015).

niet alleen door de vele volgers gelezen, het wordt door de vele fans ook nog eens verder verspreid over de hele wereld.

Gebrek aan respons

Dit staat in schril contrast met westerse activiteiten op sociale media: door een gebrek aan respons is het Amerikaanse ministerie van Defensie onlangs gestopt met het Twitter-account 'Think Again Turn Away' en de opvolger @The GEC dreigt hetzelfde lot te ondergaan, met slechts 27.000 volgers.³³

Goede countermarketing van de één leidt tot reputatieschade bij de ander. Reputatieschade leidt tot minder aanwas van nieuwe aanhangers. Minder nieuwe aanhangers leidt tot minder (belasting)inkomsten, dat leidt tot minder beschikbaar budget voor aankoop van wapens. Vervolgens kunnen er minder aanslagen worden gepleegd en neemt het aantal terreurslachtoffers af. Op deze manier kan marketing leiden tot het bestrijden van Islamitische Staat.

Westerse organisaties zoals EU, NAVO en VN, die zichzelf afficheren als opponent of concurrent van IS, bieden ondanks de goede distributie van en gunstige prijs voor het eigen aanbod, een veel minder tot de verbeelding sprekend product en merk. Op de P's van product en promotie wordt dus een gevecht verloren.

Ontwikkelen van de mix voor countermarketing

Om een effectief counteroffensief in te zetten tegen de (marketing)activiteiten van IS, zijn gepaste marketingwapens onmisbaar. Naast de P van promotie, biedt strategische marketing nog drie instrumenten om de concurrentie mee aan te gaan. Eerst en bovenal hebben de opponenten van Islamitische Staat een dringende behoefte aan een sterk merk, als onderdeel van de P van product. De NAVO is in onze ogen een merk dat gezien de aard van de organisatie (bondgenootschap), de langere (merk)historie en de recent uitgesproken betrokkenheid bij de strijd tegen IS, het meest in staat geacht mag worden om uit te groeien tot een krachtig countermerk.³⁴

Aandacht voor merkstrategie

Ondanks dat de NAVO al een bekend merk is in de markt van internationale veiligheid geeft het bondgenootschap weinig aandacht aan haar merkstrategie. Hetzelfde geldt voor haar inspanningen voor een goede merkpositionering en merkproposities. In de marketingarena laat zich dat voelen, zoals te zien is aan de veel betere positie van een merk als Islamitische Staat.

De marketingstrategie van de NAVO zou zich moeten richten op het neerzetten van de NAVO als sterk merk in de wereld van vrede en veiligheid, waarbij gewerkt wordt aan het niet-aansluiten bij Islamitische Staat van burgers, maar te blijven bij de gezamenlijke veiligheid die inherent is aan de keuze om zich niet aan te sluiten bij IS. Een individu kan zich niet aansluiten bij of lid worden van de NAVO. Wel kan hij of zij er voor kiezen om zich niet aan te sluiten bij Islamitische Staat. En dat kan de NAVO, als het merk voor internationale veiligheid, stimuleren: niet kiezen voor terreur is kiezen voor de NAVO.

Met betrekking tot de P van promotie, beperkt de NAVO zich tot het voorzien in informatie en in projecten over communicatie op zich, zoals uitgevoerd door het strategische communicatie centrum (StratComCoe); een algehele merkstrategie of marketingaanpak komt echter niet voor in haar projecten.³⁵ En dat terwijl IS zwaar inzet op zijn merkpositionering, wat IS met alle voordelen die voortkomen uit die positionering, beloftes en narratieven, veel verder brengt dan alleen het gebruik van een logo.

Nietszeggend merk

De NAVO is op dit moment als merk redelijk nietszeggend en zal daardoor onder het mondiale publiek niet of nauwelijks tot leven komen. Laat staan dat de NAVO als merk aantrekkelijk en verleidelijk genoeg is om

33 Zie Twitter, @theGEC, Global Engagement; Nance, M., 2016, 4 22.

34 NATO 2016, paragraaf 7; NATO 2017, persbericht van 24-05-2017, via http://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_144081.htm?selectedLocale=en.

35 Zie www.stratcomcoe.org.

Secretaris-generaal Jens Stoltenberg van de NAVO geeft een interview tijdens een bezoek aan Basmaya, Irak: de alliantie moet haar boodschap positief formuleren en beloftes meer kracht geven

mensen bij zich te houden, in plaats van zich aan te sluiten bij haar tegenstanders. Zoals eerder gezegd, kunnen individuen geen lid worden van de NAVO, dat kunnen alleen landen. Maar dan nog zou de alliantie er goed aan doen zich een sterke merkidentiteit aan te meten, met een duidelijke boodschap en betekenis, die leidt tot een aantrekkelijk merk en merkvoorkeur.

De NAVO anno nu presenteert zich uitdrukkelijk niet als een merk en zal het daarom moeilijk hebben in de strijd tegen een sterk merk als Islamitische Staat.

Om de NAVO als merk sterker te maken is het noodzakelijk dat ze haar boodschap en beloftes meer kracht geeft. Daarnaast heeft de NAVO, als

product en in termen van verkrijgbaarheid, behoefte aan een prijsstelling die wordt beschouwd als beter dan die van de concurrentie. Wanneer aspirant-afnemers producten met elkaar vergelijken, zijn zij gevoelig voor prijsvoordeel en zal het product met de voordeligste prijs (of: de laagste kosten) de voorkeur krijgen. Hoewel de prijs van de NAVO alleszins redelijk te noemen is, wordt de prijs van Islamitische Staat als beter gezien en geaccepteerd.³⁶ Dat moet dus veranderen.

De distributie van het product NAVO is, evenals bij Islamitische Staat, prima. Concurrentie op deze P van de marketingmix biedt weinig tot geen mogelijkheden, behalve dan dat er winst behaald kan worden door het blokkeren van de distributienetwerken van IS op sociale media.

Recente ontwikkelingen

Islamitische Staat heeft de laatste maanden forse verliezen geleden. Zeker als het gaat om grondgebied. Het resultaat is dat het kalifaat veel kleiner is geworden en bovendien geografisch zeer is verdeeld. Ook de organisatie op zich lijkt gedecimeerd door de huidige verliezen. Dit alles raakt de uitvoering van de marketingstrategie en de strategie zelf.

De P's van plaats en promotie hebben het behoorlijk te verduren gehad. Door het verlies aan grondgebied is de verkrijgbaarheid van het product IS fors afgenomen. Tegelijkertijd is door het verhinderen van communicatie via meerdere sociale media, de digitale distributie van IS verteruggedrongen. Het laatstgenoemde verlies van communicatiemiddelen heeft ook schade toegebracht aan de P van promotie. Twitter en WhatsApp worden niet meer centraal ingezet als communicatiekanalen.³⁷ Onlangs heeft IS zelf het gebruik van sociale media verboden voor het verspreiden van boodschappen.³⁸ De P van promotie wordt dus veel minder actief ingezet dan eerst.

De P van prijs is niet veranderd. Je leven of een deel daarvan is nog steeds datgene wat betaald moet worden om aanhanger te worden. De P van

36 De prijs die we betalen voor het NAVO-lidmaatschap kan worden uitgedrukt als defensie-uitgaven per hoofd van de bevolking. De prijs die elke Nederlander betaalt voor het NAVO-lidmaatschap wordt voor 2017 op 623 dollar (koopkracht 2010) geschat. Daar kan je leven niet tegenop. Zie voor de ontwikkeling van de prijs voor het NAVO-lidmaatschap van Nederland en de overige NAVO-landen: Tabel 5 van Defence Expenditures of NATO Countries (10), www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_06/20170629_170629-pr2017-111-en.pdf.

37 Fisher, A., Swarmcast: how Jihadist networks maintain a persistent online presence, *Perspectives on Terrorism* 9 (2015) (3) 7.

38 Rohmsen, G.J., IS verbiedt strijders nog langer gebruik te maken van sociale media, *Trouw*, 2017, zie <https://www.trouw.nl/home/is-verbiedt-strijders-nog-langer-gebruik-te-maken-van-sociale-media~ab37af9df/>.

FOTO NAVO

Vanuit een marketingperspectief kan de NAVO winst boeken door brandmanagers en merkbouwers in dienst te nemen om de countermarketingstrijd te winnen

product doorstaat ook alle aanvallen. En daarin schuilt het blijvende gevaar. Het merk Islamitische Staat loopt weliswaar deuken op in zijn reputatie en imago, maar dat betreft geen onherstelbare schade. Daarom moeten we niet denken dat we door het letterlijk van de kaart vegen van het kalifaat, ook verlost zijn van Islamitische Staat.

Zolang de organisatie fans of aanhangers heeft, zal het merk blijven bestaan en kan het later weer in volle glorie terugkeren. Tot die tijd bestaat het gevaar dat die losse fans uit naam van hun merk actief blijven en bijvoorbeeld nieuwe aanhangers werven of aanslagen plegen.³⁹ Een dergelijke *rise and fall* (of beter: *rise and fall and rise*) komt ook voor bij merken van commerciële bedrijven, dus ook hier geldt de vergelijking.

Levi Strauss bijvoorbeeld, bekend van de spijkerbroeken van het merk Levi's, was begin 2000 op sterven na dood. Tegenvallende omzetten, nog slechtere bedrijfsresultaten en torenhoge schulden zorgden bijna voor een

Goede countermarketing van de één leidt tot reputatieschade van de ander

faillissement. Maar door de kracht van het merk bleven trouwe fans achter het merk staan en bleven de producten kopen. Daardoor bleef de handel leven en bestaat het merk nu nog steeds.⁴⁰ Een dergelijke ontwikkeling is zeer voorstelbaar in het geval van Islamitische Staat en zorgt ervoor dat de strijd niet gestaakt moet worden op het moment dat er van een kalifaat geen sprake meer is. Zolang er fans zijn, mensen

39 Zoals bijvoorbeeld gesteld door Efraim Inbar in een interview in het *Algemeen Dagblad*, 26 juni 2017.

40 Zie bijvoorbeeld Fairchild, *Does Levi Strauss still fit America?*, in *Fortune* (2014), zie <http://fortune.com/2014/09/18/levi-strauss-chip-bergh>.

De NAVO staat voor solidariteit en saamhorigheid. Dit kan het begin zijn van een nieuwe marketingstrategie. . .

die er nog steeds in geloven en Islamitische Staat op die manier handhaven, blijft het merk bestaan. En dus ook de dreiging.

Strategieën voor countermarketing

Er zijn in wezen twee strategieën voor countermarketing tegen Islamitische Staat. Ten eerste kunnen we IS dwarsbomen bij het uitvoeren van zijn marketingstrategie, voornamelijk met betrekking tot de P van plaats, door het verspreiden van alle berichten tegen te werken. Tegelijkertijd bestrijden we dan ook de P van promotie, resulterend in een verzwakte marketingmix van IS, met als kans de gehele marketingstrategie van IS aan te vallen.

De tweede manier vereist dat de NAVO de betere strategie uitvoert. Om dat kunnen doen moet de NAVO, als merk in de strijd tegen concurrent IS, een marketingmix en marketingstrategie ontwikkelen die streeft naar merksympathie, merkvoorkeur en, uiteindelijk, een groter marktaandeel.

De NAVO moet om haar merk te versterken niet alleen de P van promotie inzetten, maar de gehele marketingmix van vier P's zodanig invullen dat elk afzonderlijk marketinginstrument toegevoegde waarde levert in vergelijking met Islamitische Staat. Pas dan kan de NAVO een propositie bouwen die het op kan nemen tegen die van IS.

Conclusie en aanbeveling

Vanuit een marketingperspectief kan de NAVO winst boeken door haar organisatie uit te breiden met merkbouwers en brandmanagers, omdat hun kennis en vaardigheid nodig is om de countermarketing strijd te winnen. Strategische marketing speelt een rol van betekenis in een geïntegreerde aanpak, bestaande uit harde en zachte wapens, ter bestrijding van de concurrentie.⁴¹

Hedendaagse literatuur over marketingstrategie richt zich voornamelijk op commerciële organisaties. Om een antwoord te kunnen geven op vragen als hoe, waar en tegen welke prijs specifieke producten op de markt van internationale veiligheid gezet kunnen worden en de concurrentie kan worden verslagen, is specifiek vervolgonderzoek nodig.

We sluiten dit artikel af door een in potentie sterke mogelijkheid voor een merkstrategie van de NAVO te introduceren. Wij geloven in het bouwen van een merk voor de NAVO. Eén merk voor het geheel, met één boodschap, identiteit en persoonlijkheid, ongeacht het aantal lidstaten dat de NAVO telt. Om succes te kunnen hebben in de countermarketing tegen Islamitische Staat, de moet NAVO een minstens even sterke boodschap en belofte bieden.

Het narratief van de NAVO volgt automatisch uit artikel 5 van het Noord-Atlantische Verdrag, dat stelt dat een gewapende aanval op één of meer van de lidstaten wordt beschouwd als een aanval op alle lidstaten.⁴² Eén voor allen, allen voor één. Vertaald in een merkbelofte, staat de NAVO voor solidariteit en saamhorigheid. Dit kan het begin zijn van een nieuwe marketingstrategie, met marketinginstrumenten die in deze geest en betekenis worden ontwikkeld en uitgewerkt. De start van een nieuwe *brand battle* tegen terroristische organisaties als Islamitische Staat: NATies VOor elkaar. ■

41 Nance, M., *Defeating ISIS* (New York, Slayhouse Publishing, 2016) 409.

42 NATO, *The North Atlantic Treaty*, article 5, zie www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm.

Mali, het Franse Afghanistan?

*Een analyse van de Franse militaire operaties
Serval en Barkhane*

*Het Malinese volk haalt de Franse president François Hollande in februari 2013 als held
binnen in Timboektoe*

FOTO ANP/REUTERS, B. TESSIER

Na de opstand van de Toereg in 2012, volgde begin 2013 in Mali een tweede aanvalsgolf. Het zuiden van het land dreigde te vallen en de Fransen werden te hulp geroepen. Operatie Serval verdreef de rebellen en jihadisten en de rust keerde terug. 'Een van de succesvolste operaties in jaren', aldus de Fransen. Vijf jaar later verkeert Mali in chaos. Het noorden en het centrum van het land zijn in handen van rebellen, jihadisten en drugsmokkelaars. De rapporten van de Verenigde Naties worden wanhopiger. Dit artikel analyseert de plotselinge ommezwaai van succes naar chaos en de invloed van de Franse operaties op de huidige situatie in Mali. Ook voor Nederland, als belangrijke deelnemer aan de Multidimensional Integrated Stabilization Mission in Mali (MINUSMA), is deze kennis van belang. Het publieke debat, dat nauwelijks plaatsvindt, stagneert rond het veiligheidsvraagstuk van onze troepen. De omstandigheden in Mali zelf worden niet besproken en dat is een gemis. Dit artikel wil die omstandigheden juist onder de aandacht brengen.

B.W. Sommer MA en E.J. van der Heide MA*

Op 27 augustus 2013 schrijft François Hollande, toenmalig president van Frankrijk, naar de kathedraal om ter ere van het 21e Franse congres van ambassadeurs te spreken. In zijn toespraak licht hij het militaire beleid van de komende vijf jaar toe op basis van wat hij presenteert als het succesverhaal van de Franse operaties in Mali. Slechts acht maanden, zo sprak Hollande, had het Franse leger nodig gehad om de terroristen uit Mali te verjagen, het land veilig te maken en de politieke transitie in

gang te zetten.¹ 'Zelden heeft een operatie de afgelopen jaren in zo'n korte tijd haar doelstellingen kunnen behalen'.² Hollande juichte te vroeg. Vier jaar later, op 28 september 2017, schrijft de secretaris-generaal van de Verenigde Naties over de situatie in Mali: 'The political and security situation has significantly deteriorated since my previous report (...). The resumption of fighting between the signatory armed groups in northern Mali, growing insecurity in the centre of the country and mounting political turmoil surrounding the constitutional review process have delayed the implementation of the Agreement.'³

Waar president Hollande in augustus 2013 nog prat ging op de meest efficiënte militaire interventie sinds tijden (minimale kosten, laag aantal gesneuvelde militairen), is de situatie in Mali vijf jaar later in een van de meest bloedige VN-missies ooit.⁴ Vanaf 2014 is de situatie ondanks de aanwezigheid van blauwhelmen en Franse speciale eenheden consequent verslechterd. Niet alleen het gezag in het noorden van het land is de Malinese autoriteiten weer ontglipt, ook het midden en het zuiden van Mali dreigen in handen te vallen van rebellen, drugshandelaren en jihadistische groeperingen.⁵

* Bram Sommer was betrokken bij een onderzoeksproject naar het conflict in Mali voor het International Center for Counter-Terrorism (ICCT) en is onderzoeksjournalist voor onder meer het *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Liesbeth van der Heide is onderzoeker bij het Institute for Security and Global Affairs van de Universiteit Leiden en research fellow bij het ICCT.

1 Zie <https://bw.ambafrance.org/Speech-by-Mr-Francois-Hollande>.

2 Ibidem, vrij uit het Frans vertaald door de auteur: 'Rarement une opération, ces dernières années, aura pu atteindre ses buts dans un si bref délai.'

3 *Report of the Secretary-General on the situation in Mali, S/2017/811*, 28 september 2017, 1.

4 Kevin Sieff, 'The world's most dangerous U.N. mission', in: *The Washington Post*, 17 februari 2017.

5 'Une nouvelle résolution onusienne pour sauver l'accord de paix au Mali', in: *Le Monde*, 22 september 2017.

De Fransen waren inmiddels op zoek naar de uitgang, maar de situatie waarin zij Mali achter zouden laten was erbarmelijk.⁶ Belangrijker nog, wie zou het ontstane vacuüm opvullen na het vertrek van de Franse troepen? Een vergelijking tussen de Franse missie in Mali en de situatie in Afghanistan werd in de Franse krant *Le Monde* dan ook snel gemaakt. Mali, een arm land zonder olie of enig strategisch belang, te hulp geschoten en bevrijd van een jihadistisch gevaar door een westerse macht, Frankrijk. Naarmate de tijd verstreek en de lokale geweldplegingen tegen de vredestroepen toenamen, steeg ook de spanning tussen de westerse macht en het corrupte en incompetent nieuwe bestuur van Mali. 'Het slagveld verlaten kan niet meer, aangezien de westerse macht dan een strategische nederlaag zou lijden in de strijd tegen het terrorisme. En gedurende al deze tijd rukt al-Qaida op.'⁷

Dit artikel beoogt een beschouwing te geven van de huidige situatie in Mali en hoe het zover heeft kunnen komen. Gezien het belang van de Franse militaire operaties voor het verloop van het conflict in Mali, is ervoor gekozen de ontwikkelingen van de afgelopen vijf jaar vanuit de Franse besluitvorming te beschrijven. De vraag die we ons daarbij kunnen stellen is hoe de Franse interventie in Mali, die in eerste instantie als succesvol werd bestempeld, kon vastlopen in het Malinese drijfzand. In het licht van Clausewitz' bekende opvatting 'Oorlog is de voortzetting van politiek met toevoeging van andere middelen', zal een verklaring worden gezocht voor de discrepantie tussen het pretenderen van succes van de Franse interventies en de huidige situatie in Mali. Daarvoor zullen de auteurs nader ingaan op de beoogde doelstellingen van de Franse operaties en de veronderstelling dat deze eind 2013 gehaald zouden zijn. De opbouw van het artikel is chronologisch en behandelt de oorsprong van het conflict dat in Mali in 2010 oplaaide, de Franse interventie met de Operaties Serval en Barkhane en de gevolgen die ze in de Sahel en meer in het bijzonder in Mali heeft gehad.

Voor deze analyse is secundaire literatuur gebruikt om de oorsprong van het Malinese

FOTO:VN

Generaal-majoor Jean Bosco Kazura, leider van de VN-vredesmacht MINUSMA in Mali, ontmoet leiders van onder meer de MNLA die strijden voor de onafhankelijkheid van Noord-Mali, november 2013

conflict te omschrijven, naast krantenartikelen en beleidsnota's om de huidige situatie te schetsen. Aangezien de focus in dit stuk ligt op de Franse operaties en de berichtgeving daarover, zijn Franse media een welkom instrument om de huidige ontwikkelingen in Mali te volgen. Een krant als *Le Monde*, met een belangrijk katern gewijd aan Afrika, biedt bijvoorbeeld een van de beste en meest actuele nieuwsvoorzieningen over de Sahel.

Achtergrond conflict Mali

De geschiedenis van het West-Afrikaanse Mali kent vanaf de onafhankelijkheidsverklaring in 1960 vier opstanden. Telkens werden die veroorzaakt door de Toeareg, een groepering uit het noorden van het land die zich verzet tegen de regering in het zuidelijke Bamako.⁸ De wrijving tussen het noorden en het zuiden gaat

6 Nathalie Guibert, 'Paris veut sortir Barkhane du piège Malien', in: *Le Monde*, 16 november 2017.

7 Vrij vertaald door de auteurs uit: Christophe Ayad, 'Le Mali est notre Afghanistan', in: *Le Monde*, 16 november 2017.

8 Christophe Guilloteau en Philippe Nauche, *Rapport d'information sur l'opération Serval au Mali*, N° 1288, (Assemblée Nationale 18 juli 2013) 17.

decennia terug en komt volgens Sergei Boeke voort uit de dominante positie die het zuiden innam na de dekolonisatie. Naarmate de spanningen tussen de twee regio's groeiden, zorgde het zuiden ervoor dat het noorden uitgesloten werd van economische ontwikkeling en werd het politieke machtscentrum zoveel mogelijk geconcentreerd in de hoofdstad Bamako.⁹

In 2012 komen de Toereg voor de vierde keer in opstand. Directe oorzaak is de NAVO-interventie in Libië en de val van Moammar Gaddafi in oktober 2011. Grote groepen zwaar bewapende Toereg die dienst deden in het leger van Gaddafi, keren gedesillustioneerd terug naar het noorden van Mali.¹⁰ Op 16 oktober 2011 stichten zij de Mouvement National de Libération de l'Azawad (MNLA). Het doel van de MNLA: onafhankelijkheid van Azawad, de Noord-Malinese regio.¹¹

Al snel vindt een schifting plaats binnen de MNLA. Na een mislukte poging om de leiding over te nemen, besluit leider Iyad Ag Ghaly zich af te scheiden en samen met geradicaliseerde jongeren een islamitische tegenbeweging te beginnen onder de naam Ansar Dine. Ansar Dine schaart zich in het rijtje van al-Qaida au Maghreb Islamique (AQMI) en de Mouvement pour l'Unité et le Djihad en Afrique de l'Ouest (MUJAO). Deze terroristische groeperingen zijn op dat moment al actief in Noord-Mali. Op 14 januari 2012 vormt de MNLA samen met hen één front en begint vanuit de Adrar des Ifoghas, het gebergte in het noordwesten van Mali, een offensief tegen de regeringstroepen. Binnen tien dagen veroveren ze het noorden van het land en krijgen belangrijke steden als Timboektoe, Gao

en Kidal in handen. Op 6 maart 2012 roept de MNLA de onafhankelijkheid uit van de gehele noordelijke regio.¹² Na dit succes besluiten de islamitische bewegingen zich te ontdoen van de MNLA, waarna ze de belangrijkste Noord-Malinese steden in hun handen krijgen. Vanaf dat moment slaat de onafhankelijkheidsstrijd in gedeeltes van Mali om in een religieuze dictatuur waarin het sharierecht wordt ingevoerd en cultureel erfgoed (met name in Timboektoe) wordt vernietigd.¹³

Direct gevolg van de militaire successen van de rebellen is een coup binnen de Malinese regering. De onmacht van het regeringsleger tegenover de onafhankelijkheidsstrijders oogst ongeloof en onvrede, niet alleen bij de Malinese bevolking in de zuidelijke regio, maar ook binnen de legerleiding zelf. President Amadou Toumani Touré (ATT), ooit een gevierd vrijheidsstrijder, wordt afgezet door kapitein Amadou Sanogo, waarna een interim-president wordt aangesteld, Dioncounda Traoré. De drie redenen die worden aangehaald om ATT af te zetten – onmacht van het regeringsleger, het uitblijven van een passend antwoord op de rebellen en de teloorgang van het noorden – blijven van kracht onder de interim-regering.¹⁴ Alleen de status quo tussen Noord en Zuid wordt gehandhaafd.

In december 2012 slaan de Franse en Angelsaksische inlichtingendiensten die het noorden van Mali in de gaten houden, alarm. MUJAO, AQIM en Ansar Dine vertonen onderling ongewoon veel activiteiten.¹⁵ Er volgt een offensief vanuit het noorden naar het zuiden van Mali. De terroristische organisaties breken voor het eerst door de noord-zuidgrens en dreigen het belangrijke vliegveld van Sévaré over te nemen. Bamako, de hoofdstad van Mali, zou het volgende doelwit zijn.¹⁶ Frankrijk besluit in te grijpen, Operatie Serval wordt in gang gezet.

Wel of geen Franse interventie in Mali?

Een interventie van Franse troepen in Mali lag niet voor de hand. Zo schrijft Bruno Charbonneau dat toenmalig president Nicolas Sarkozy

9 Sergei Boeke, *Transitioning from military interventions to long-term counter-terrorism policy. The case of Mali 2013-2016* (Leiden, Leiden University, 2016) 35.

10 Susanna D. Wing, 'French intervention in Mali. Strategic alliances, long-term regional presence?', in: *Small Wars & Insurgencies* (2017) (27:1) 61.

11 Guilloateau en Nauche, *Rapport d'information sur l'opération Serval au Mali*, 18-19.

12 Ibidem, 18-22.

13 Ibidem, 19.

14 Bruno Charbonneau, 'De Serval à Barkhane. Les problèmes de la guerre contre le terrorisme au Sahel', in: *Les Temps Modernes* (2017) (693-694) 331-332.

15 Boeke, *The case of Mali 2013-2016*, 46.

16 Wing, 'French intervention in Mali', 59.

FOTO VN, P. FILGUEIRAS

De Malinese president Amadou Toumani Touré (ATT) ontmoet in 2010 VN-secretaris Ban Ki-moon. In 2012 wordt ATT afgezet uit onvrede over zijn gebrek aan daadkracht tegen de rebellen in Noord-Mali

weinig belang hechtte aan het conflict in Mali, terwijl de Sahel-regio bij zijn opvolger François Hollande juist bovenaan het prioriteitenlijstje stond.¹⁷ *Le Monde* bericht op 13 april 2012 het tegenovergestelde. Sarkozy staat open voor het bieden van hulp aan de regio, maar sluit een militaire interventie uit, waar Hollande Franse inmenging volledig uitsluit en aangeeft dat 'het aan de Afrikanen is om in actie te komen'.¹⁸ De quote, afkomstig uit een interview met Hollande door de Franse krant *Libération*, wordt in het aangehaalde artikel enigszins genuanceerd. Het klopt dat Afrikaanse partijen als eerste aan zet zijn, maar als de Verenigde Naties Frankrijk om hulp vragen, dan sluit hij een Franse bijdrage niet uit. Tenzij het gaat om een militaire bijdrage. Zijn boodschap is enigszins ambigu, omdat Hollande vervolgens aangeeft dat de Sahel naast Afghanistan en Syrië tot de top drie van conflictzones behoort waar Frankrijk zich onder zijn leiding om zal bekommeren. Het doel: AQMI uit Mali weghouden en ervoor zorgen dat de opstand in het noorden het land niet verdeelt.¹⁹ Hollande's uitsluiting van een Franse militaire bijdrage is dan ook twijfelachtig.

Waarom waren Sarkozy en Hollande zo huiverig voor een militaire interventie? Rond april 2012, wanneer het gehele noorden van Mali al in handen is van de rebellen en het regeringsleger de ene nederlaag na de andere lijdt, lijkt

militaire steun van buitenaf juist van groot belang. Het koloniale verleden van Frankrijk maakt het zowel de meest als de minst aantrekkelijke kandidaat om te interveniëren in Mali. Charbonneau schrijft dat na de onafhankelijkheidsverklaring van de landen die tot de Sahel behoren, Frankrijk in het kader van de Koude Oorlog de militaire bases in Afrika aanhield. Op die manier kon het, indien nodig, de soevereiniteit van de nieuwe staten verdedigen (tegen een communistische dreiging).²⁰ Het gevolg van deze politiek is dat Frankrijk vijftig jaar later nog steeds een belangrijke militaire vinger in de pap heeft in Afrika en daar ook geregeld gebruik van maakt. M. E. Henke zegt bijvoorbeeld dat het land met vijfendertig militaire operaties in de afgelopen vijftig jaar een van de meest actieve interventiemachten ter wereld is. Alle Franse interventies vonden plaats in Afrika.²¹

Tegelijkertijd zorgt de koloniale geschiedenis van Frankrijk ervoor dat een interventie in Afrika een ingewikkelde kwestie is. Een interventie in een voormalige kolonie wordt al snel geassocieerd met neokoloniale aspiraties.²² Daarom wordt zo'n operatie alleen als laatste remedie ingezet. Elke Franse president stelt dan ook tijdens zijn ambt de Frans-Afrikaanse verhoudingen te willen veranderen, dan wel een einde te maken aan de interventiepolitiek, waarna dit voornemen stevast wordt vergeten.²³ Vervolgens wordt tijdens een interventie elke schijn van neokolonialisme vermeden. De nadruk van de Franse overheid op het heldenonthaal van het Franse leger door de Malinese bevolking in 2013 en de roep om hulp van interim-president Traoré om Mali te komen

17 Charbonneau, 'De Serval à Barkhane', 323.

18 'La France veut éviter la constitution d'un Etat terroriste au Sahel', in: *Le Monde*, 13 april 2012.

19 'Hollande: Le rôle de la gauche, ce n'est pas seulement la colère...', in: *Libération*, 12 april 2012.

20 Charbonneau, 'De Serval à Barkhane', 326.

21 Marina E. Henke, 'Why did France intervene in 2013? Examining the role of Intervention Entrepreneurs', in: *Canadian Foreign Policy Journal* (2017) (23:3) 308.

22 Naar aanleiding van de interventie in Mali wordt bijvoorbeeld gewezen op de belangrijke uraniumwinning in Niger die Frankrijk veilig wilde stellen. Zie Henke, 'Why did France intervene in Mali in 2013?', 314-315.

23 Charbonneau, 'De Serval à Barkhane', 323.

bevrijden, moet dan ook vanuit dit perspectief worden bekeken.²⁴

Serval

Op 12 oktober 2012 verzekert de dan nieuwe president François Hollande dat Frankrijk geen troepen zal sturen naar Mali.²⁵ Drie maanden later, op 11 januari 2013, start Operatie Serval met de inzet van Franse grondtroepen. Vanwaar die plotselinge omslag? Henke schrijft dat die volledig te wijten is aan de Franse minister van Defensie, Jean-Yves Le Drian. Waar Frankrijk in 2012 nog zijn best deed om via de VN een interventie op gang te brengen, is Le Drian ervan overtuigd dat de uiteindelijk toegezegde ingreep via de Economic Community of West African States (ECOWAS) niet voldoende is. Volgens Le Drian zal een multilaterale troepenmacht weinig

effectief zijn. Hij is ervan overtuigd dat een individuele ingreep van het Franse leger meer resultaat zal opleveren. Belangrijker nog: '(...) Le Drian also saw an opportunity in a French unilateral deployment to strengthen the importance and standing of the French Defence Ministry.'²⁶ Niet de situatie in Mali an sich, maar de persoon van Le Drian zou vooral verantwoordelijk zijn geweest voor de plotselinge daadkracht van Frankrijk.

In een rapport aan de Assemblée Nationale over het verloop van Operatie Serval wordt met geen woord gerept over Le Drian. Door de aanval van terroristische groeperingen in januari 2013 is volgens het rapport het voortbestaan van de republiek Mali in het geding. Het vooruitzicht van een toevluchtsoord voor jihadisten en drugshandelaren in het hart van Afrika vormt zowel voor de nationale als de internationale veiligheid een directe bedreiging.²⁷ Op 10 januari 2013 volgt een dringende oproep om Franse hulp van de Malinese president Traoré. Die biedt voor Frankrijk genoeg reden om een directe interventie te kunnen verantwoorden. Dat de Afrikaanse Unie haar goedkeuring had uitge-

24 Guilloteau en Nauche, *Rapport d'information sur l'opération Serval au Mali*, 31,34.

25 Henke, 'Why did France intervene in Mali in 2013?', 313.

26 Ibidem, 315.

27 Guilloteau en Nauche, *Rapport d'information sur l'opération Serval au Mali*, 30.

Verdreven bewoners uit de noordelijke regio Timboektoe bouwen in het centrum van Mali een nieuw leven op, april 2015

sproken, zou elke verdenking van machtsmisbruik of neokolonialisme in de ban moeten doen.²⁸ Een dag later, op 11 januari 2013, treedt de Franse Operatie Serval in werking.

Dat de Fransen zo snel in actie konden komen, was te danken aan het programma Guépard (jachtluipaard), dat voorzag in een constante troepenmacht van 5.500 man die binnen een tijdsbestek van twaalf uur operationeel konden zijn. Daarnaast beschikte Frankrijk per direct over achthonderd Franse soldaten, waaronder speciale eenheden, die gelegerd waren in buurlanden als Tsjaad en Ivoorkust.²⁹ De doelstellingen van Serval waren als volgt: de terroristische groeperingen tegenhouden, ze uit het noorden van Mali verjagen, het land stabiliseren en de inzet van Afrikaanse troepen en een Europese trainingsmissie (EUTM Mali) faciliteren.³⁰

Binnen enkele weken worden de eerste successen geboekt. President Hollande wordt op 2 februari 2013 in Bamako en Timboektoe als een held onthaald door het Malinese volk. Een jaar later, op 8 januari 2014, verklaart de Franse leider dat de doelstellingen grotendeels zijn behaald. Hij wil de Franse troepenmacht terugbrengen van 2.500 naar 1.600 man en de missie zo snel mogelijk afbouwen.³¹ Geen 'Afghanistan' voor Frankrijk, is de gedachte.

Barkhane

Op 13 juli 2014, anderhalf jaar nadat de Franse troepen voet aan de grond hebben gezet in Mali, verklaart de Franse minister van Defensie Le Drian in *Le Monde* dat Operatie Serval haar doeleinden heeft behaald en is afgesloten.³² 'Een militaire operatie waar veel lering uit getrokken kan worden', aldus de Fransen.³³ Maar er schuilt een addertje onder het gras want in *Le Monde* wordt niet alleen gerept van het einde van Serval, maar ook van een vervolgmisssie: Operatie Barkhane. De verklaring luidt dat Mali weliswaar is gestabiliseerd, maar dat de Fransen, vanuit de gedachte 'onkruid vergaat niet', ervoor moeten waken dat de terroristen niet opnieuw vaste voet krijgen in de regio.³⁴

FOTO MINISTERE DES ARMÉES, J. TEMPIEL

Franse militairen patrouilleren in het kader van Operatie Serval langs de rivier de Niger bij het stadje Bourem in Noordoost-Mali

Dat er goede redenen zijn voor een dergelijk besluit blijkt uit de verslechterde situatie in Mali rond 2014. Ook al benadrukken Hollande en *Le Monde* dat Operatie Serval voltooid is, de terroristen in Mali zijn niet verslagen, maar slechts verdreven naar het noorden van het land. Daar pendelen ze vrijelijk heen en weer over de grens tussen Mali en Algerije.³⁵

Serval heeft dus nooit de doeleinden volledig behaald. Daarnaast zijn de spanningen tussen de regering en de Toeareg in het noorden van het land niet opgelost. Volgens Charbonneau werd dat ook helemaal niet van Serval verwacht: de operatie zou slechts moeten zorgen voor de juiste omstandigheden om een politieke oplossing tot stand te kunnen brengen.³⁶ Serval moet plaatsmaken voor de VN-vredesmissie Multinational Integrated Stabilisation Mission in Mali (MINUSMA) en de nationale autoriteit zal

28 Ibidem, 31-32.

29 Ibidem, 38-39.

30 Ibidem, 33.

31 Emmanuel R. Goffi, *Opération Barkhane. Entre victoires tactiques et échec stratégique* (Montréal 2017), 21-22.

32 'Au Mali, l'opération Serval est de fait terminée', in: *Le Monde*, 13 juli 2013.

33 Guilloteau en Nauche, *Rapport d'information sur l'opération Serval au Mali*, 11.

34 Guilloteau en Nauche, *Rapport d'information sur l'opération Serval au Mali*, 11.

35 Goffi, *Opération Barkhane*, 22.

36 Charbonneau, 'De Serval à Barkhane', 338.

In augustus 2013 gaat de Malinese bevolking naar de stembus voor de tweede ronde van de presidentsverkiezingen

FOTO VN, B. GRUIJIC

worden hersteld via versnelde presidentsverkiezingen. MINUSMA zal een rol als mediator tussen de regering en de rebellen vervullen, met als doel een vredesakkoord. Daarnaast wordt MINUSMA geacht de Malinese staat te helpen zijn soevereiniteit in het noorden van het land te herstellen.³⁷ Presidentsverkiezingen moeten ervoor zorgen dat de Malinese bevolking zich weer vertegenwoordigd voelt door de regering. Op 28 juli en 11 augustus 2013 wordt Ibrahim Boubacar Keita (IBK) verkozen tot de nieuwe president van Mali.³⁸

Noch MINUSMA, noch de nieuwe regering zorgen voor de beoogde stabilisatie van Mali. MINUSMA en de regering onder leiding van IBK blijken het machtsvacuüm dat de Franse troepen achterlaten niet op te kunnen vullen. De sluimerende terroristische dreiging en de Toeareg die de nieuwe regering niet erkennen, zorgen voor een situatie die de Fransen dwingt om hun operaties te verlengen. Ze besluiten de interventiemacht van Serval te hervormen tot een contraterrorisme-operatie, genaamd Barkhane. In plaats van de door Hollande op 8 januari 2014 aangekondigde terugtrekking van Franse troepen, wordt een troepenmacht van 3.000 soldaten aangehouden voor Operatie

37 Dossier de presse Opération Barkhane (Parijs, Ministère de la Défense, juli 2017) 5.

38 Boeke, *The Case of Mali 2013-2016*, 57-58.

Barkhane. Ondanks het geringe aantal soldaten, 1.500 minder dan onder Serval, besluit Frankrijk het operatiegebied uit te breiden tot de gehele Sahel (Mali, Mauritanië, Burkina Faso, Tsjad en Niger, de zogenoemde G5). De reden: terroristen houden zich evenmin aan grenzen. Slechts door de horizon van de missie te verbreden kan Frankrijk effectief de terroristen bestrijden.³⁹ Franse eenheden kunnen zo constant druk uitoefenen op de terroristen en de creatie van vrijhavens waar die zich veilig wanen, zoals eerder in het noorden van Mali, tegengaan.⁴⁰ Als exitstrategie wordt ervoor gekozen om naast de inzet van Franse troepen ook speciale eenheden op te leiden binnen de G5. Elk land zal uiteindelijk 1.000 man moeten leveren om de contraterrorisme-operatie in de toekomst over te nemen van de Fransen.⁴¹ Een scenario vergelijkbaar met Afghanistan zal koste wat het kost voorkomen worden.

Als een dolende in de woestijn

Drie jaar na de lancering van Operatie Barkhane lijkt het succes van Serval tenietgedaan. Waar de Franse troepen in 2013 de terroristische organisaties naar het noordelijk gelegen gebergte van Mali hadden verdreven, zijn die actiever dan ooit, aldus *Le Monde*. Dagelijks slaan ze toe. Zowel de 11.000 blauwhelmen van MINUSMA als de Franse troepen veranderen daar niets aan.⁴³ Het geweld beperkt zich niet tot Mali, maar heeft inmiddels de hele Sahel aangetast. Waar na Serval werd gewezen op het Franse succes, begint eind 2017 de leuze 'Mali, ons Afghanistan', de kop op te steken.⁴⁴ De vraag die Frankrijk zichzelf nu stelt is niet meer 'Hoe lossen we het op?', maar 'Hoe komen we eruit?'⁴⁵

De basis voor de huidige situatie in Mali is te herleiden tot de doelstellingen van Serval. Die waren problematisch om drie redenen die elkaar versterkten: (1) ze waren niet haalbaar of zelfs contraproductief; (2) ze werden deels dus ook niet behaald; en (3) toch betitelden de Fransen het militaire ingrijpen van Serval als succes en gebruikten ze het als basis voor het verbreden van het mandaat tot de Sahel met de omzetting naar Barkhane.

'Ze slaan bijna elke dag toe. Het is voor hen zelfs niet meer nodig om hun daden op te eisen: iedereen weet dat achter de jonge gezichten die dood en verderf zaaien jihadisten uit de Sahel schuilgaan.'⁴²

De doelstellingen van Serval waren vierledig, namelijk het stoppen van de terroristen, het verjagen van de terroristen uit het noorden van Mali, het stabiliseren van het land en het faciliteren van de inzet van het Malinese leger en EUTM. De eerste doelstelling, het stoppen van de terroristen, is de meest concrete en op dat vlak kan Serval ook daadwerkelijk als succesvol worden gezien. Lastiger is het doel de terroristen te verjagen uit het noorden; inherent in die doelstelling ligt de aanname dat daarmee een probleem wordt opgelost, althans voor Mali. Tegelijk impliceert ze dat het probleem wordt verplaatst, het zogenoemde waterbedeffect. Zeker in de context van de Sahel en de elkaar versterkende problematiek van buurlanden in de noordelijke regio van Mali, is deze doelstelling dan ook op z'n minst zeer gericht op de korte termijn en uiteindelijk zelfs contraproductief. Immers, het verjagen van terroristen uit Noord-Mali betekent per definitie dat ze elders weer zullen opduiken. Dan de derde doelstelling, het stabiliseren van het land. Die mist een concrete invulling (wat wordt onder stabilisatie verstaan en wanneer is het land 'voldoende'

39 'Modes opératoires', *Dossier de presse Opération Barkhane*, 7.

40 'Modes opératoires', *Dossier de presse Opération Barkhane*, 9.

41 *Dossier de presse Opération Barkhane*, 3-4.

42 Vrij vertaald door de auteur uit: 'Au Sahel, la crainte d'une guerre sans fin', in: *Le Monde*, 17 augustus 2017.

43 Ibidem.

44 Christophe Ayad, 'Le Mali notre Afghanistan', in: *Le Monde*, 17 november 2017.

45 Thomas Hofnung, 'Macron et le Sahel, c'est par où la sortie?', in: *Le Monde*, 30 juni 2017.

gestabiliseerd?). Tegelijkertijd kan de doelstelling in het licht van Clausewitz' denken worden gezien als de meest politieke. Alleen ontbreekt een heldere opvatting over hoe succes eruitziet. Tot slot de vierde doelstelling, het faciliteren van het Malinese leger en EUTM. De doelstelling is concreter dan de voorgaande en lijkt tegelijk voort te bouwen op de gedachte van stabilisatie, waarna overdracht aan het Malinese leger mogelijk zou moeten zijn.

President Hollande had vooraf duidelijk gesteld dat de Franse interventiemacht in 2013 allereerst de weg zou moeten vrijmaken voor nieuwe verkiezingen om de nationale macht van politiek mandaat te voorzien. De verkiezingen eind augustus pakken anders uit dan verwacht: 'Malgré l'élection présidentielle d'août 2013, l'État n'est pas perçu comme légitime sur l'intégralité du territoire.'⁴⁶ De aanhoudende spanningen worden op 17 mei 2014 nog maar eens pijnlijk duidelijk als er dodelijke beschietingen plaatsvinden tussen het leger en de MNLA in Kidal. Aanleiding: een bezoek van de nieuwbakken premier Moussa Mara, die in het noorden van Mali niet wordt erkend.⁴⁷

Ondanks de aanhoudende spanningen in Kidal voelen de Fransen zich niet geroepen eerst de politieke mankementen aan te pakken alvorens op militair gebied met Barkhane een nieuwe fase in te luiden. Uitgerekend deze keuze legt de limiet van de Franse militaire operaties bloot. Generaal Jean-Pierre Palasset, van 2014 tot 2015 leider van Operatie Barkhane, geeft naar aanleiding van de gebeurtenissen in Kidal te kennen dat het om een politieke aangelegenheid gaat en dat het niet aan hem is om met een oplossing te komen. Militaire operaties zullen namelijk geen einde maken aan een lopend conflict dat al decennia voortmoddert: '...il serait bien arrogant de ma part de prétendre vouloir le résoudre', aldus Palasset.⁴⁸ Een pijnlijke conclusie. Frankrijk heeft met Bark-

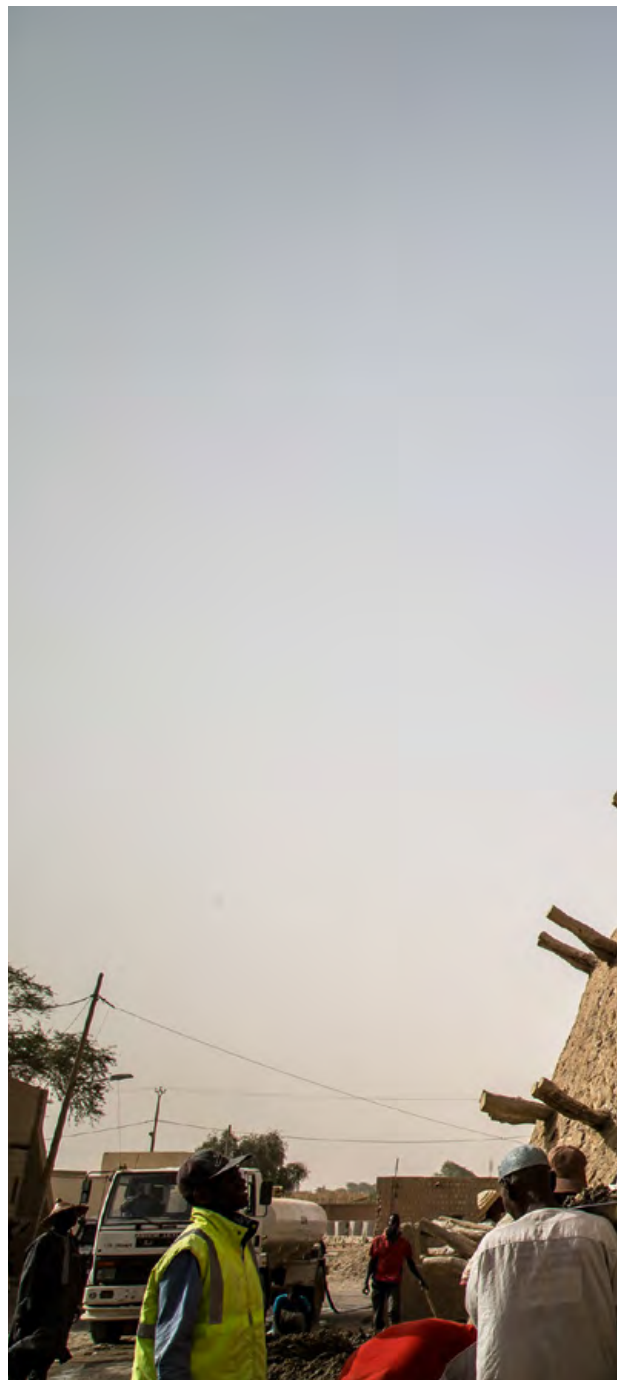

FOTO: V.N. M. DORMINO

Inwoners van Timboektoe bij de Djingareyber moskee die op de Werelderfgoedlijst van UNESCO staat. Jihadisten hebben veel Malinese heiligdommen vernield, omdat die zouden getuigen van een 'vals soort islam'

hane in de Sahel zijn grootste militaire operatie sinds de Tweede Wereldoorlog op poten gezet om juist voor een dergelijk conflict een oplossing te bieden.⁴⁹

46 'Après Serval, les risques de guerre au Mali', in: *Le Monde*, 19 mei 2014.

47 Ibidem.

48 Nathalie Guibert, 'À Kidal, l'armée française est confrontée aux limites de l'efficacité militaire', in: *Le Monde*, 22 oktober 2014.

49 Nathalie Guibert, 'Guerre secrète au Sahel', in: *Le Monde*, 24 oktober 2014.

Het idee achter Barkhane is dat indien de terroristische organisaties geen kans meer krijgen, de onrust in Mali vanzelf zal afnemen en de blauwhelmen ruimte zullen krijgen om succesvolle vredesonderhandelingen tussen de regering en de Toereg te leiden. Terroristen opjagen is dan ook het adagium.⁵⁰ En om dit zo efficiënt mogelijk te doen, zal Frankrijk de aandacht moeten verleggen naar de hele Sahel

en zich niet langer moeten beperken tot Mali. Er klinkt kritiek op deze gedachtegang. Een officier geeft aan dat de situatie in Mali stabiliseren al ingewikkeld was, laat staan in de gehele Sahel.⁵¹

50 Guibert, 'À Kidal, l'armée française est confrontée aux limites de l'efficacité militaire', in: *Le Monde*, 22 oktober 2014.

51 Guibert, 'Guerre secrète au Sahel', in: *Le Monde*, 24 oktober 2014.

Franse militairen startten in februari 2013 een groot offensief tegen jihadisten in het Adrar-massief in Noord-Mali

Begin 2014 beschikt Barkhane over slechts 3.000 soldaten voor een gebied '... gelijk aan Europa, van Gibraltar tot Moskou.'⁵² Meer troepen zijn volgens de Fransen niet nodig, omdat Barkhane het moet hebben van haar inlichtingendiensten en handelingsvermogen.⁵³ De operatie fungeert als een vuistslag, met kleine en snelle operaties die de terroristen de nodige angst moeten inboezemen.

Eind 2017 blijkt het aanpassingsvermogen van de terroristen groter dan dat van de Fransen. Terwijl de missie in de loop der tijd is uitgebreid

naar 4.500 man, blijken de eenheden steeds minder vat te krijgen op de terroristische organisaties, die hun *katibas* (gewapende groepen) verkleind hebben en zich volledig richten op guerrillatactieken.⁵⁴ Groot verschil met 2013 is dat er niet alleen meer terroristische groepen bij zijn gekomen,⁵⁵ maar ook dat zij veel beter samenwerken. Elke groepering opereert nog steeds in zijn eigen regio, maar de operaties worden van bovenaf aangestuurd door Iyad Ag Ghaly. De Fransen hebben steeds meer moeite om ze te lokaliseren en onschadelijk te maken.⁵⁶ Om te voorkomen dat Barkhane alle controle volledig kwijtraakt, wordt besloten de tactiek aan te passen. In plaats van mokerslagen uit te delen aan terroristen wordt de aandacht verlegd naar het uitvoeren van patrouilles en het onderhouden van contact met de plaatselijke bevolking. Op deze manier hoopt Barkhane meer vertrouwen te wekken bij de bevolking en via haar informatie in te winnen.⁵⁷

Of de tactische aanpassing op tijd komt, is nog maar de vraag. De ontwikkelingen liegen er niet om, zo schrijft de secretaris-generaal van de VN op 28 september 2017: 'Delays in the redeployment and extension of State authority throughout the country and the decrease in the number of State officials across northern and central Mali are alarming. I am deeply worried by the increase in security incidents by armed elements and extremist armed groups across central Mali, particularly in the Mopti and Segou regions.'⁵⁸

Waar rebellen en terroristen in 2013 alleen het noorden van Mali beheersten, hebben zij in de jaren daarna hun invloedssfeer uitgebreid naar het centrum en zelfs naar het zuiden van het land.⁵⁹ In de meeste van deze regio's is de Malinese overheid alle macht kwijtgeraakt. In gebieden als Ménaka en Mopti zijn nationale ordetroepen zo goed als afwezig, waardoor de bevolking wordt blootgesteld aan het geweld van terroristische organisaties.⁶⁰ In de periodes april tot en met juni 2017 en de periode juli tot en met september 2017 is het aantal aanvallen van extremisten in Mali verdubbeld van 37 naar 75.⁶¹ De teller van het aantal dodelijke slachtoffers binnen MINUSMA loopt tegen de 150.⁶²

52 Nathalie Guibert, 'Mali, vaste opération de l'armée française à Kidal', in: *Le Monde*, 18 oktober 2014.

53 Nathalie Guibert, 'Paris veut sortir Barkhane du piège malien', *Le Monde*, 16 november 2017.

54 Ibidem.

55 Ibidem, Guibert noemt in haar artikel de opkomst van de volgende groepen: in het noorden van Mali; le Groupe de Soutien à l'Islam et aux Musulmans (GSIM) en 3Alpha et Al-Furqan, gelieerd aan al-Qaida. In het centrum van Mali bevindt zich het Front de Libération du Macina d'Amadou Koufa. Op de grens van Mali en Burkina Faso opereert Ansaroul Islam. In het westen van het land zit Etat Islamique dans le Grand Sahara (EIGS).

56 Guibert, 'Paris veut sortir Barkhane du piège malien'.

57 Ibidem.

58 *Report of the Secretary-General on the situation in Mali*, S/2017/811, 28 september 2017, 15.

59 'Une nouvelle résolution onusienne pour sauver l'accord de paix au Mali', in: *Le Monde*, 22 september 2017.

60 *Report of the Secretary-General on the situation in Mali*, 8.

61 Ibidem, 7.

62 Guibert, 'Paris veut sortir Barkhane du piège malien'.

‘The humanitarian situation continues to worsen’ in het binnenland, scholen zijn gesloten en de schaarste van voedsel neemt toe.⁶³

Wat de terroristen in de kaart speelt, is dat de vredesakkoorden in het noorden van het land maar niet van de grond komen. Waar in 2015 de vrede met de rebellen nog werd bejubeld, is vandaag de dag sprake van een fiasco. In Bamako wordt weliswaar netjes een wapenstilstand overeengekomen, maar in de regio trekt niemand, zowel de regering als de rebellenleiders, zich iets van deze akkoorden aan.⁶⁴ Dat het vastgelopen vredesproces serieuze implicaties heeft, beaamt de secretaris-generaal van de VN: ‘The success of the joint force, and that of MINUSMA, is intrinsically linked to the progress of the Malian peace process’.⁶⁵ Om er nog een schepje bovenop te doen schrijft *Le Monde* dat binnen de Europese hoofdsteden wordt gesproken van ‘een ophanden zijnde opstand in Mali’.⁶⁶

Directe gevolgen zijn er ook voor Operatie Barkhane en de stabiliteit die zij in de Sahel hoopt te bieden, zo schrijft de secretaris-generaal: ‘I am disturbed by the cross-border dimension of insecurity in Mali and the growing threat posed by terrorist groups to neighbouring countries, including Burkina Faso and Niger’.⁶⁷ Waar Barkhane in 2014 Mali zou behoeden voor buitenlandse inmenging en de creatie van nieuwe terroristische organisaties, blijkt nu uitgerekend de Sahel bedreigd te worden door extremisten die zich ophouden in Mali. Het volgende citaat uit het rapport over operatie Serval aan de Assemblée Nationale in juli 2013, lijkt dan ook steeds meer te gaan gelden voor Barkhane: ‘Ondanks de rijke lessen die de operatie biedt voor de toekomst, zijn er ook nog de nodige te overwinnen obstakels, zolang het scenario van de terugtocht uit de Malinese crisis onzeker blijft’.⁶⁸

Het doel voorbijgeschoten

Het is bijna verbazingwekkend om te zien hoe de situatie in Mali in de loop der jaren zo heeft kunnen omslaan. Op het eerste gezicht klopte

alles: de Franse interventie, het terugdringen van de rebellen en de jihadisten die het zuiden van het land bedreigden, het faciliteren van een vredesmissie en de aanstelling van een nieuwe regering. We kunnen het de Franse beleidsmakers dan ook niet kwalijk nemen dat er in de eerste maanden na de lancering van Operatie Serval geroepen werd dat het een groot succes was. Alle doelen werden behaald. Alle doelen? Twee bleken weerbarstiger dan de rapporten van de Franse overheid en de krantenberichten uit 2013 deden geloven. En juist het niet bereiken van deze doelen zorgt momenteel voor de grootste kopzorgen in de Sahel.

Het eerste is de aanneming van de Fransen dat de jihadisten waren verslagen in Mali. Verdreven zou het goede woord zijn geweest, maar zeker niet verslagen. De daaruit vloeiende veronderstelling dat operatie Barkhane de beste oplossing bood om hen voorgoed te gronde te richten, was een misvatting. Zoals eerder gezegd, maakte de schaalvergroting de situatie slechts ingewikkelder. De Franse troepen moesten met dezelfde middelen als tijdens Serval opereren op een groter terrein. Inmiddels hadden de jihadistische groeperingen hun tactiek dermate aangepast dat Barkhane steeds minder grip op hen kreeg.

Daarbij zijn we bij de tweede misvatting aanbeland, namelijk dat Serval voor voldoende stabiliteit in Mali had gezorgd om ruimte te bieden aan een VN-vredesmissie en om de lokale autoriteiten in ere te herstellen met het uitschrijven van nieuwe presidentsverkiezingen. De Franse troepen hadden inderdaad de nodige rust in het land gebracht. Toch bleef de politieke ontevredenheid sluimeren onder het oppervlak. Het gevoel van de Toereg dat de noordelijke regio was gemarginaliseerd ten opzichte van het

63 *Report of the Secretary-General on the situation in Mali*, 16.

64 Guibert, ‘Paris veut sortir Barkhane du piège malien’.

65 *Report of the Secretary-General on the situation in Mali*, 16.

66 ‘Une nouvelle résolution onusienne pour sauver l'accord de paix au Mali’, in: *Le Monde*, 22 september 2017.

67 *Report of the Secretary-General on the situation in Mali*, S/2017/811, 16.

68 Vrij vertaald door de auteur uit: Guilloteau, *Rapport d'information sur l'opération Serval au Mali*, 11.

Malinese militairen worden sinds begin 2013 opgeleid binnen de EU-trainingsmissie EUTM Mali, waar ook Nederland aan deelneemt

zuiden, werd niet verholpen met nieuwe verkiezingen. De spanningen tussen de regering en de rebellen namen eind 2013, begin 2014 snel toe. Dat generaal Palasset te kennen gaf dat het om een politieke aangelegenheid ging en dat het niet aan het leger was om met een oplossing te komen, was tekenend voor de situatie, met als gevolg dat de vredesakkoorden tussen de regering en de rebellen niet van de grond kwamen en het geweld in Mali bleef toenemen. MINUSMA werd daardoor belemmerd om haar werk uit te oefenen en de jihadistische organisaties en drugshandelaren maakten dankbaar gebruik van de chaos om langzaam maar zeker op te rukken in het land.

Zo zien we dat het te vroeg kraaien van victorie van Franse kant heeft gezorgd voor het verkeerde beleid om Mali weer op de been te helpen. Door de nadruk te leggen op de strijd tegen terrorisme en zich te ontpoppen als terroristenjager, heeft Frankrijk te weinig aandacht geschonken aan de gevolgen van de verwaarloosde politieke stabiliteit van Mali. Van de heersende chaos maken de jihadisten, die door Barkhane het leven onmogelijk gemaakt moest worden, nu dankbaar gebruik. Mali ontwikkelt zich momenteel tegen de doelstellingen in tot een vrijhaven voor religieus extremisme en drugshandel. Waar het land na de interventie van Franse kant stabiel werd verklaard en beschermd moest worden tegen slechte invloeden van buitenaf, is Mali nu juist het land dat de stabiliteit binnen de regio aantast. Tegelijkertijd wordt het strategisch belang van de regio in de strijd tegen het terrorisme steeds groter.

Gezien de huidige situatie in Mali kan dan ook worden geconcludeerd dat oorlog misschien wel de continuering van politiek met andere middelen is, maar de grote lacune van militaire missies – zoals deze analyse laat zien – is dat ze doorgaans lijden onder een gebrek aan coherentie tussen politieke en militaire doelstellingen. Aan het einde zijn er alleen maar verliezers. ■

Van militie naar maffia

Dr. M.F.J. Houben – luitenant-kolonel der mariniers*

Dat Tripoli in handen van verschillende milities is, weet iedereen. Dat de Libische burgers ook lijden onder een cashcrisis, voortdurend lange rijen bij de geldautomaten, is minder bekend. Wat bijzonder is, is dat de cashcrisis aanleiding geeft voor de milities zich om te vormen van gewapende groeperingen tot een kartel van georganiseerde criminele netwerken met vertakkingen in de politiek, het landsbestuur, de economie en de financiële sector.

Zoals alles in Libië is dit een uiterst complex verhaal dat zich moeilijk laat samenvatten, maar een gevolg voor de internationale gemeenschap is dat het instrumentarium dat doorgaans wordt ingezet om milities te demobiliseren, namelijk een proces van Disarmament, Demobilization and Re-Integration (DDR) en Security Sector Reform (SSR), steeds minder geschikt is voor het probleem dat moet worden geadresseerd.

Recent zijn twee studies verschenen waarin dit fenomeen wordt beschreven. Een klein commentaar van Wolfram Lacher, *Tripoli's Militia Cartel*, en een researchpaper van Tim Eaton, *Libya's War Economy. Predation, Profiteering and State Weakness*. Ik volg deels de analyse van Lacher die ik hieronder verkort weergeef.

Het beginpunt van de transformatie van de milities kan, afhankelijk van de bron en het perspectief, op verschillende momenten in de recente Libische geschiedenis worden gekozen. Voor een goed begrip is het relevant te vermelden dat de afgelopen jaren onder de milities in Tripoli een *shake out* heeft plaatsgehad en dat vier machtige milities zijn overgebleven die gezamenlijk voor de veiligheid in Tripoli zorgen.

Om het economische aspect te benadrukken laat ik het verhaal echter beginnen met het inzakken van de olieproductie in 2013. Het gevolg van het wegvallen van de olieproductie was een snel en sterk devaluerende Libische dinar. Omdat het verschil tussen de officiële wisselkoers en de koers op de zwarte markt sterk toenam, werden ook de winstmarges voor de partijen die wél toegang hadden tot vreemde valuta tegen de officiële wisselkoers veel groter. Het gevolg laat zich raden: milities gingen banken 'beschermen', om zo de exclusieve toegang tot harde valuta te krijgen en te houden.

De fraude begon kleinschalig, bijvoorbeeld met de gecontroleerde uitgifte van creditcards die gebruikt konden worden om buiten Libië vreemde valuta op te nemen en die in Libië op de zwarte markt tegen dinars te wisselen. Groot-schaliger werd de fraude met het gebruik van zogeheten Letters of Credit (LCs), die voorzien in een krediet in vreemde valuta (tegen de officiële koers) waarmee goederen geïmporteerd kunnen worden. De criminele praktijk was vervolgens om minder (of niets) dan de gedeclareerde hoeveelheid te importeren en het teveel aan valuta in dinars om te wisselen. Dit bleek zo

* Op deze plaats vindt u afwisselend een column van Frans Matser, publicist, en dr. M.F.J. Houben, luitenant-kolonel der mariniers.

winstgevend en makkelijk op te schalen dat bankdirecteuren door militieleden onder druk werden gezet om LCs uit te geven voor niet-bestaande bedrijven.

Dit alles leidde tot een erosie van het vertrouwen van het publiek in de bankensector. Het dieptepunt werd bereikt toen het gerucht ging dat bankmedewerkers met militieleden samen-spanden en bij grote geldstortingen milities tipten, die vervolgens de klanten kidnapten. Een reactie van de Libische overheid kon dan ook niet uitblijven. De Libische Centrale Bank legde de toegang tot vreemde valuta tegen de officiële koers sterk aan banden. Dat had weer tot gevolg dat bonafide handelaren hun tegoeden in dinar moesten opnemen en vreemde valuta op de zwarte markt kochten, waardoor de wisselkoers verder verslechterde.

De combinatie van deze factoren leidde tot een tekort aan cash in Libië, dat zo nijpend aan het worden is dat de bewoners van de stad Zintan, via sociale media, dreigden de olieproductie te blokkeren als zij niet de beschikking zouden krijgen over ten minste 1000 Libische dinar per gezin.

De cashcrisis biedt echter wederom ‘mogelijkheden’ voor de milities. Op de eerste plaats genieten de milities (noodgedwongen) bescherming van de Libische overheid, het Government of National Accord (GNA). Dat is noodgedwongen, omdat de GNA geheel van de milities afhankelijk is voor de veiligheid in Tripoli. De milities in Tripoli zijn dan ook in de bevoorrechte positie dat zij hun salaris kunnen opnemen zodra vers geld bij een bankkantoor aankomt.

Lokale milities hebben inmiddels reeksen van ‘cliënten’, gewone burgers die tegen betaling toegang tot hun cashgeld krijgen. Ook zijn militieleden bereid om cheques met korting van burgers te kopen om ze vervolgens tegen de nominale waarde bij de bank in te wisselen. Tenslotte is het de norm geworden dat banken en bedrijven maandelijks ‘beschermingsgeld’ aan de milities betalen.

Bovenstaande illustreert dat de financiële basis van de milities in Tripoli sinds 2014 sterk is gewijzigd. De rivaliteit tussen de milities heeft inmiddels een sterk economisch karakter gekregen, want de territoriale expansie van een militie kan ‘duurzaam’ worden gefinancierd omdat nieuw terrein in deze context vooral ook (veel) nieuwe inkomensbronnen betekent. Om deze lucratieve positie verder te verstevigen zijn milities het benoemingsproces van overheidsfunctionarissen gaan beïnvloeden, om zo handlangers op belangrijke posten in het openbaar bestuur benoemd te krijgen. Met deze handlangers *in place* zijn de grote vier milities steeds beter in staat om ook ‘overheidsbreed’ gecoördineerd op te treden, waardoor hun grip op de economie alleen maar is versterkt.

Het afgelopen jaar is de veiligheidssituatie in Tripoli aanzienlijk verbeterd. Dit was een direct gevolg van de eerder genoemde shake out van milities en de consolidatie in vier grote en relatief goed georganiseerde milities. De verwevenheid van deze milities met het openbaar bestuur en de enorme winsten die behaald worden met criminele activiteiten, maken de milities nagenoeg onaantastbaar. Het is niet verwonderlijk dat de spanning tussen de grote vier en andere milities in Libië oploopt en er een verhoogd risico is op het opnieuw uitbreken van vijandelijkheden tussen milities.

De tot criminele netwerken getransformeerde milities stellen de internationale gemeenschap voor een acuut probleem. De VN zet alles op alles dat later dit jaar de eerste vrije, eerlijke en ook veilige verkiezingen in Libië zullen plaatsvinden. De milities zullen – bij het ontbreken van een regulier leger en politie – hoe dan ook een aandeel moeten leveren in de veiligheid van de verkiezingen. De handelingsvrijheid van de internationale gemeenschap om met een strategisch en langetermijnplan voor de milities te komen, wordt hierdoor enorm beperkt, te meer vanwege de overweging in hoeverre een DDR/SSR-aanpak effectief is voor wat in feite georganiseerde criminele organisaties zijn (geworden). ■

In deze *Militaire Spectator* is plaatsgemaakt voor een gastcolumn. Frederiek de Vlaming schrijft over het Joegoslaviëtribunaal en of de hoge verwachtingen die met de oprichting gepaard gingen wel realistisch zijn. De redactie van de *Militaire Spectator* daagt ook andere lezers uit om een gastcolumn te schrijven. Het thema is vrij, maar moet passen binnen de formule van het tijdschrift. De boodschap moet relevant zijn voor de lezers. Het moet gaan om

een gefundeerde eigen mening, om een logisch opgebouwd betoog en de feiten moeten kloppen en verifieerbaar zijn. Een bijdrage mag maximaal duizend woorden tellen. U kunt uw gastcolumn sturen naar de bureauredactie (zie colofon) of aanbieden via de website. De redactie wacht uw bijdrage met belangstelling af.

De hoofdredacteur

25 jaar Joegoslaviëtribunaal: hoe juristen geschiedenis schreven

Dr. Frederiek de Vlaming*

Het Joegoslaviëtribunaal, dat begin dit jaar na 25 jaar zijn deuren sloot, wordt beschouwd als een succes. Het heeft ervoor gezorgd dat het internationale strafrecht zich in rap tempo kon ontwikkelen van een papieren idee tot een effectief middel om de meest ernstige misdrijven te berechten. Dankzij het tribunaal hebben we nu het juridische instrumentarium om de verantwoordelijkheid van politici en militairen voor hun aandeel in oorlogsmisdrijven te duiden en te benoemen. Ook werden er in navolging van dit eerste internationale tribunaal nieuwe instituten in het leven geroepen, zoals het Rwandatribunaal en het Internationaal Strafhof.

Te midden van deze succesvolle juridische revolutie zijn er uiteraard ook twijfels. Zijn juristen bij machte een juiste inschatting te

maken van de ontwikkelingen op het slagveld? Eén van de laatste zaken van het Joegoslaviëtribunaal waarover vorige maand werd beslist, het hoger beroep tegen de beruchte Bosnische ultranationalist en oorlogshitser Voislav Seselj, laat zien hoe moeilijk dat is.

Geén van de staatshoofden in het voormalige Joegoslavië die hun naties in de vroege jaren 90 in een allesvernietigende oorlog stortten, is berecht. Het noodlot hielp daarbij ook een handje. De Bosnische president Izetbegovic stierf in 2003 terwijl het onderzoek naar zijn aandeel in oorlogsmisdrijven nog gaande was. Zijn Kroatische collega Tudjman, verantwoordelijk voor de eerste etnische zuiveringen in de regio, was hem in 1999 voorgegaan. Vlak voor het einde van zijn bijna vier jaar durende strafzaak stierf de voormalige president van Servië, Slobodan Milosevic. Grote frustratie onder de duizenden slachtoffers en ontzetting bij de stafleden van het tribunaal, die jaren aan de zaak hadden gewerkt.

* De auteur is senior onderzoeker bij de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveerde op *De aanklager, het Joegoslaviëtribunaal en de selectie van verdachten* (Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2010).

De voortijdige dood van deze belangrijkste verdachte van het tribunaal leidde niet alleen tot negatieve reacties. Opvallend nuchter commentaar kwam van de hoofdaanklager in de zaak, de Britse jurist Geoffrey Nice. Hij had jarenlang aan het onderzoek gewerkt en tijdens het proces bijna dagelijks de degens gekruist met Milosevic zelf, die zijn eigen verdediging voerde. Maar Nice berustte er in dat deze sisyphusarbeid niet tot een vonnis had geleid. Het belangrijkste, zo vond Nice, was dat de processtukken de historische feiten zullen blootleggen over de rol van Milosevic c.s. bij de aanloop tot de oorlogen en de verschrikkingen van de etnische zuiveringen. Met andere woorden, ook zonder een vonnis ligt de waarheid op tafel, wat van groot belang is voor de verwerking van het oorlogsleed.

FOTO EUROPESE COMMISSIE

Ceremonie ter herdenking van de slachtoffers van de massamoord in Srebrenica (1995)

Nice maakt hier een belangrijk punt. Het tribunaal heeft niet alleen juridische ontwikkelingen voortgebracht, het heeft ook – letterlijk – geschiedenis geschreven. De jurisprudentie van het tribunaal laat zien hoe gedegen de rechters zich daarbij hebben laten informeren over de aanloop en het verloop van de gebeurtenissen in voormalig Joegoslavië. Getuigenissen van historici en forensische experts hebben de rol van de politiek, het leger en de media bij de etnische zuiveringen geanalyseerd. Belangrijke gebeurtenissen, zoals de genocide in Srebrenica, zijn tot in de kleinste details beschreven in de vonnissen, die vaak vele duizenden pagina's beslaan. Historici zijn over het algemeen gematigd positief over de interpretatie van de feiten door de juristen van het tribunaal. Revisionisme is een ware uitdaging geworden.

Missers

Het ging ook wel eens heel erg mis. De grootste reputatieschade voor het tribunaal was het vonnis van 2016 tegen de Bosnisch-Servische ultranationalist Vojislav Seselj. De aanklagers hadden 28 jaar geëist voor zijn aandeel in de moord op, en de deportatie van Bosnische en Kroatische burgers. In het vonnis gaven de rechters een karakterisering van de oorlog die lijnrecht inging tegen de wijze waarop het tribunaal tot dan toe het conflict op de Balkan had beschreven.

Sinds de beginjaren had het tribunaal de oorlog namelijk gekwalificeerd als 'een georganiseerde en systematische aanval op de burgerbevolking'. De verdachten – onder wie veel nationalistische propagandisten en politici – werden veroordeeld voor hun aandeel in het geweld, al waren zij daar zelf vaak niet direct (fysiek) betrokken bij geweest. Zo werd de politieke leider van de Bosnische Serviërs, Radovan Karadzic, betiteld als de architect van het geweld en tot 40 jaar gevangenisstraf veroordeeld voor genocide en misdrijven tegen de menselijkheid. De rechters vonden dat er een causaal verband was tussen oorlogsophitsing (door Karadzic) en het geweld tegen de bevolking.

In de zaak-Seselj daarentegen kwalificeerden de rechters de oorlog als een 'legitiem conflict' tussen meerdere partijen. Het ophitsen tot geweld werd opeens als een 'opsteker voor de troepen' bestempeld en was volgens de rechters een legitiem instrument geworden om 'het moreel van de manschappen' op te peppen. De rechters constateerden daarnaast dat er onvoldoende bewijs was voor het oorzakelijke verband tussen de oorlogsretoriek van Seselj en het massale geweld van de etnische zuiveringen. In deze lezing waren burgerslachtoffers niet langer doel van een moedwillige aanval, maar vormden zij de onvermijdelijke bijkomende schade van de oorlog.

Zo werd de geschiedenis van het conflict in Bosnië, zoals het sinds 1995 zorgvuldig door het tribunaal was gedocumenteerd, in één klap herschreven en ging één van de meest beruchte Bosnisch-Servische verdachten vrijuit. Pikant detail is dat de vonnissen tegen Karadzic en Seselj in de dezelfde maand werden uitgesproken, in maart 2016.

Smet weggepoetst

Het vonnis tegen Seselj van 2016 werd door tribunaal-watchers als een 'juridische ramp' betiteld. Met spanning werd daarom uitgekeken naar de beslissing in hoger beroep, afgelopen 11 april. En ja, het tij werd gekeerd. In haar vonnis maakte de beroepskamer van het tribunaal korte metten met de revisionistisch aberratie en heeft dus op de valreep, vlak voor de definitieve sluiting van het tribunaal, de lelijke smet op het blazoen van het instituut kunnen wegpoetsen. De oorlog in Bosnië werd weer wat het was: een kwaadaardige aanval op de burgerbevolking, waarbij vooral de niet-Servische burgers het moesten ontgelden.

De beroepskamer liet zich tevens genuanceerder dan de rechters in eerste instantie uit over de vraag of de opzweepende toespraken van de ultranationalist Seselj daadwerkelijk tot vervolging, geweld en deportaties hadden geleid. De conclusie is dat dat in sommige gevallen wel, maar niet in *alle* situaties kon worden bewezen

dat Seseljs retoriek tot geweld tegen burgers leidde. Seselj kreeg tien jaar, die hij al ruimschoots in voorarrest in de Scheveningse gevangenis had uitgezeten. De man loopt weer vrij rond en heeft zich weer actief gestort op zijn ultranationalistische politieke activiteiten in Bosnië.

Te hoge ambities

De internationale gemeenschap had met de oprichting van het Joegoslaviëtribunaal in 1993 ambitieuze plannen. Van het tribunaal werd verwacht dat het een einde zou helpen maken aan het conflict op de Balkan, geweld zou voorkomen en dat het de verzoening tot stand zou brengen tussen gezworen vijanden. Na 25 jaar rechtspraak in Den Haag hebben we geleerd dat je dergelijke eisen niet kunt stellen aan een rechtbank. De zaak-Seselj laat zien dat het recht weliswaar kan zegevieren, maar ook dat het recht weinig invloed heeft op de politieke krachten die een oorlog voortbrengen en voortstuwen. Seselj heeft zich niets aange trokken van het vonnis en blijft de oorlogshitser die hij ooit was.

Eén ding is zeker, politieke en militaire leiders weten mede dankzij het werk van het Joegoslaviëtribunaal tegenwoordig wat hun verantwoordelijkheid op het slagveld is en dat er ooit strafrechtelijke repercussies *kunnen* volgen als zij zich niet aan de regels houden. Of ze zich er naar gedragen is natuurlijk een tweede. ■

FOTO: M. BEEKMAN

Zowel het International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) als het Internationaal Strafhof erkende dat er sprake was van genocide

Frisse wind

Linda Polman

Het Witte Huis weigert excuses aan te bieden voor de recentste sneer aan het adres van de terminaal zieke senator John McCain. Die verklaarde tegen een benoeming te zijn van Gina Haspel als nieuwe CIA-directeur. Waarop een Witte Huis-medewerkster de 'kwinkslag' maakte: 'Wat McCain ervan vindt doet er niet toe, want hij gaat toch dood.'

Sommigen vinden dat de 'grap' een nieuwe toon in het Witte Huis illustreerde: wie het met het team van president Trump oneens is, verliest zijn recht op respect. Trumps verkiezingscampagne was gebaseerd op het concept dat politici te politiek zijn, maar dat met Trump in het Witte Huis eindelijk weer gezegd zou mogen worden wat iedereen tot dan alleen maar durfde te denken. Inmiddels zien we dat het Trump-team het doen waaien van een frisse wind verwacht met beledigen en koeioneren. Eindelijk mag gezegd worden dat de echtgenote van je politieke tegenstander lelijk is, dat moslims uit God's Own Country geweerd zouden moeten worden en dat schoolkinderen die neergeschoten worden het aan zichzelf te wijten hebben, want zo is het toch gewoon?

De president intussen weigert racisme, xenofobie en rechts-extremisme van zijn achterban te veroordelen, want wie is hij om te bepalen wie er in Charlottesville gelijk of ongelijk had? De gewone man kan dat heel goed zelf bepalen. Eindelijk mag hij het zeggen en het Witte Huis dekt hem in de rug. Wie dat niet bevalt, is onderdeel van de elites die de gewone man monddood willen maken.

In 1968 was Trump 21 jaar oud en onder zijn dienstplicht voor Vietnam uitgekropen. Hij werkte voor zijn vader in het onroerend goed, had (omgerekend) al 1,4 miljoen dollar op de bank en genoot in New York van restaurants en blondines. Twaalfduizend kilometer verderop teerde McCain weg in een Vietnamese gevangenis; zijn

vliegtuig was uit de lucht geschoten, zo'n beetje al zijn boten waren gebroken en hij werd gemarteld. Zijn krijgsgevangenschap zou vijf jaar duren. Terwijl McCain overleefde op water met stukjes pompoen, dysenterie opliep en in zijn eenzame opsluiting zichzelf opnieuw moest leren lopen, sloot Trump deals, reed feestelijk rond in limousines en dronk champagne in de legendarische Le Club.

In 1973 mocht McCain terug naar de VS, fysiek gebroken, maar met een Silver Star, een Bronze Star, een Purple Heart en het Distinguished Flying Cross. Datzelfde jaar stond Trump voor de rechter in New York. Hij was behalve projectontwikkelaar inmiddels ook huisjesmelker en was aangeklaagd voor overtreding van de Fair Housing Act, want hij weigerde te verhuren aan Afro-Amerikanen, Latino's en mensen in de bijstand.

Een journalist kwam tijdens het Witte Huis-vragenuurtje nog even terug op de 'grap' over McCain: waarom weigerde Trump de medewerkster te veroordelen die had gezegd dat de mening van McCain niet telt omdat hij toch dood gaat? Zei dat iets over de toon in het Witte Huis onder Trump?

Trumps woordvoester Sarah Huckabee Sanders antwoordde dat er geen sprake is van een toon. 'In alles wat we zeggen tonen we respect voor alle Amerikanen', zei ze.

In 2015 maakte Trump in een interview McCains oorlogslauweren belachelijk: 'Hij is geen oorlogsheld. Hij was een oorlogsheld omdat hij gevangen werd. Ik hou van mensen die niet gevangen werden', zei hij.

McCain excuses aanbieden? Geen haar op Trumps hoofd! 'Ik kreeg daarna van iedereen in de studio een totale staande ovatie', zei hij. En niemand had zich beledigd gevoeld. Behalve dan McCain en elites die vinden dat de senator respect verdient. Maar wat die ervan vinden, doet er niet toe. Hun beurt is voorbij. ■

Verslag 'Defensie wil *smart* met space omgaan'

*Bernard Buijs: 'We doen geen operatie meer zonder space.
Het is vitaal voor onze communicatie, navigatie en observatie'*

FOTO MCD, S. HILCKMANN

We bevinden ons op de drempel van de oude naar een nieuwe ruimtevaart'. Met die woorden sloot majoor ir. Bernard Buijs een presentatie af over de activiteiten van het Space Security Center van de Koninklijke Luchtmacht. Buijs sprak op 25 april in Den Haag tijdens de bijeenkomst 'Europa in de ruimte' van NIGZ, KVBK en KIVI. Hij ging in op de defensiestrategie voor space. Director of NAV ESA Paul Verhoef gaf een uitgebreide update over Galileo, het Europese satellietnavigatiesysteem.

Verhoef beet het spits af met goed nieuws over Galileo. Eind juli lanceert het European Space Agency (ESA) in Kourou in Frans-Guyana de voorlopig laatste Ariane-raket met vijf satellieten. 'Met in totaal 26 satellieten, waaronder één reserve, is Galileo daarna werelddekkend.' En dat gaan we merken, beloofde Verhoef. De nieuwste iPhones zijn al uitgerust met een extra Galileo-chip. En sinds april dit jaar krijgen nieuwe auto's verplicht het eCall-systeem dat op basis van Galileo-coördinaten automatisch de hulpdiensten inschakelt bij een groot wegincident. De verwachting is dat de hulpverlening daardoor sneller op gang komt.

Tot op 20 centimeter nauwkeurig

Hoe meer satellieten, hoe groter de precisie van het systeem om informatie te leveren over positie en tijd. Qua accuraatheid zal het driedimensionale Galileo voorlopig een voorsprong hebben op het traditionele tweedimensionale GPS. Verhoef: 'We kunnen nu al plaats bepalen met de precisie van een meter, binnen enkele jaren wordt dat twintig centimeter. Dan is niet alleen duidelijk dat je over de A4 naar Amsterdam rijdt, maar ook op welke rijstrook.' Het systeem kan volledig autonoom of samen met andere systemen opereren. Ook is het losgekoppeld van het internet. 'Daarmee is het minder kwetsbaar voor sabotage', antwoordde Verhoef op een vraag uit het publiek.

Grote marktpartijen zoals Google hebben veel belangstelling voor het ESA-systeem. En hoewel de Amerikanen er eerst fel tegen waren, hebben ze hun scepsis inmiddels laten varen. Verhoef: 'De

afhankelijkheid van economieën van GPS is groot, de Europese Unie bijvoorbeeld voor tien procent. Dat is gigantisch. De VS is nu blij met Galileo, want één systeem is geen systeem. En ze vertrouwen dan toch liever op Europa dan op China.'

Volledig Europees

Galileo heeft als enige van de vier globale navigatiesystemen zijn oorsprong in de civiele sector. Zowel GPS als GLONASS (Russisch) en BeiDou (Chinees) hebben een militaire achtergrond, al dan niet met civiele spin-offs. Het Europese systeem werd in 2003 opgestart als publiek-privaat project met als doel commerciële en industriële innovatie. Toen de ontwikkelingskosten in 2007 te hoog bleken, kwam het volledig onder de paraplu van de Europese Commissie. Dat betekende ook een omslag in het denken over de waarde en opbouw van het Galileo-netwerk. Het werd onderdeel van de 'Europese strategische infrastructuur in dienst van de publieke zaak' met commerciële toepassingen.¹ Verhoef: 'In het begin hadden we op zestig plaatsen in de wereld apparatuur staan, waaronder China. De veiligheidsdiensten hebben

Majoor Bernard Buijs van het Space Security Center van de Koninklijke Luchtmacht

1 Stefan Barensky, 'Galileo public-private partnership crashes to earth', in: *Politico.eu*. Zie: <https://www.politico.eu/article/galileo-public-private-partnership-crashes-to-earth-2/>.

Lancering van de Ariane 5 met aan boord vier satellieten vanaf de basis in Kourou, 17 november 2016

FOTO ESA/S. CORVAJA

ons sindsdien teruggefloten, we moeten ons nu beperken tot Europees grondgebied. Binnenkort zetten we wel apparatuur neer in Tokio, maar dat komt op het dak van de Belgische ambassade.'

Het ESA-systeem is geleidelijk het militaire domein binnengetrokken door het toegenomen belang van space voor de militaire, politieke en economische veiligheid. Daarop wees ook majoor ir. Bernard Buijs, hoofd van het Space Security Center van de Koninklijke Luchtmacht. Hij ging in op de inspanningen van Nederland om onze afhankelijkheid van het spacedomein te verminderen: 'We doen geen operatie meer zonder space. Het is vitaal voor onze communicatie, navigatie en observatie, of we nu pallets met hulpgoederen uit een Hercules afwerpen of in een Special Forces-operatie zitten.'

Kennis private partijen militair waardevol Het Space Security Center (SSC) is in 2015 opgericht om de technische ontwikkelingen in de ruimte te volgen, een netwerk op te bouwen van publieke en private partners en waar mogelijk zelf te innoveren. De civiele sector is daarbij militair van onschatbare waarde, zegt Buijs. 'De Geo Belt wemelt van de commerciële satellieten. Dat betekent niet alleen dat de ruimte voor nieuwe satellieten schaarser wordt, maar ook dat je als overheid moet willen weten wat er allemaal gebeurt. Amateurs volgden een aantal jaren geleden een aantal satellieten en legden verbanden tussen de afgelegde baan van de satelliet en drone-aanvallen in Jemen.'

Private partijen innoveren bovendien in een tempo dat Defensie niet kan evenaren. Defensie wil dus *smart* met space omgaan. 'Wat gebeurt daar? Wie volgt onze oefeningen en waar kun je

Galileo en Brexit

Het vertrek van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie heeft ook gevolgen voor Galileo. De Britten nemen deel aan het project vanwege hun lidmaatschap van de Europese Unie. Na de Brexit zal het VK net als andere niet-EU-leden gebruik kunnen maken van het vrij toegankelijke *Open Service* (OS) signaal en de meer geavanceerde *Commercial Service* (CS). Maar het beveiligde *Public Regulated Service* (PRS) signaal, dat navigatie in tijden van crisis garandeert, staat onder strenge voorwaarden alleen open voor geautoriseerde partijen. Die partijen krijgen geen toegang tot militair gevoelige PRS-informatie. Nu al stuit dat op praktische problemen. Zo staan er ESA-grondstations op de Falklands en Ascension Island en dreigen Britse aerospacebedrijven belangrijke opdrachten kwijt te raken.³ Paul Verhoef: 'Brussel stelt dat pas als de onderhandelingen over de Brexit zijn voltooid, er weer met Londen gepraat gaat worden over deelname aan Galileo. Eerst eruit en dan pas verder onderhandelen.' Na de Brexit moet er onder meer een aparte *security agreement* komen, een participatieovereenkomst en een nadere uitwerking voor het gebruik van PRS. 'Dat kan allemaal een aantal jaren gaan duren en betekent mogelijk een hapering in de continuïteit.'

FOTO: HOETS

De bijeenkomst 'Europa in de ruimte'. Van links naar rechts: majoor ir. Bernard Buijs, gespreksleider Dick Zandee van Instituut Clingendael en Paul Verhoef van ESA

je onzichtbaar verplaatsen? Maar ook: hoe kopen we informatie zonder dat de leverancier doorheeft waar we mee bezig zijn? En voor ons is het belangrijk te weten waar *debris* zweeft en welke andere factoren satellieten kunnen storen of beschadigen.' Voor de antwoorden kijkt hij vooral naar nichemarkten, zegt Buijs. Een bedrijf als het Amerikaanse Planet Labs vergaart met veel precisie informatie die ook militair relevant is. Daarnaast verzamelen ook wetenschappers informatie uit het ruimtedomein, die zij soms afdoen als ruis, maar die militair juist zeer interessant kan zijn.

soms wel vijftien jaar en dat is in een tijd van snelle technologische ontwikkeling te lang. Het SCC bouwt momenteel met de TU Delft, ISIS (Innovative Solutions In Space) en het NLR aan de eerste Defensie-nano-satelliet. De lancering van deze Brik II² staat gepland voor het tweede kwartaal van 2019. Maar deze zomer al worden op Hawaii testen gedaan met het aan elkaar knopen van microsattelieten. 'We onderzoeken of we er echt militaire capaciteit mee kunnen creëren.' Er wordt ook samengewerkt met landen als Duitsland en Noorwegen, waarbij ieder eigen specialismen inbrengt. Voor Nederland zijn dat de sensoren en optische kennis. Politieke gevoeligheden en ambities die per land verschillen, kunnen daarbij een probleem zijn. Buijs 'Ik wil daarom af van de *single source value entities* in space, onze capaciteit spreiden.'

Anke Hoets

Brik II

De focus ligt inmiddels wereldwijd op kleinere satellieten van 1-150 kg, die dichterbij de aarde zweven. Door hun lagere hoogte van 400-600 km is het mogelijk met relatief eenvoudige sensoren toch een relevante resolutie te bereiken. Grotere satellieten hebben een ontwikkelingstraject van

- 2 De Brik II is vernoemd naar het allereerste vliegtuig van de in 1913 opgerichte Luchtvaartafdeling (LVA) van de Koninklijke Landmacht. De Brik II wordt ontwikkeld in samenwerking met de faculteit Lucht- en Ruimtevaarttechniek van de TU Delft, Innovation Solutions in Space en de NLR.
- 3 J. Posaner 'Brexit Britain's satellite threat falls flat with Brussels' in: *Politico.eu*. Zie: <https://www.politico.eu/article/brexit-galileo-navigational-satellite-system-britain-eu-satellite-threat-falls-flat-with-brussels/>.

In het diepste geheim

Spionage-operaties van Nederlandse onderzeeboten van 1968 tot 1991

Door Jaime Karremann

Amsterdam (Marineschepen.nl) 2017

252 blz.

ISBN 9789082699500

€ 17,95

Over inlichtingenoperaties door de Koninklijke Marine tijdens de Koude Oorlog verschenen eerder *De MARID. De Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht* van M.W. Jensen en G. Platje (1997) en *Een zee van geheimen. Inlichtingenoperaties tijdens de Koude Oorlog* van Wies Platje (2010). In deze boeken stond vrij weinig over inlichtingenoperaties door onderzeeboten. In *Klaar voor onder water. Honderd jaar Nederlandse onderzeeboten* van Robin A. Snouck Hurgronje e.a. (2006) werd voor het eerst een tipje van de sluier opgeheld, maar tot nu toe ontbrak een gedetailleerd boek. Marine-journalist Jaime Karremann, vooral bekend van zijn website *Marineschepen.nl*, vult met *In het diepste geheim. Spionage-operaties van Nederlandse onderzeeboten van 1968 tot 1991* voor een deel dit gat.

Karremann bestudeerde de meer dan honderd journalen van de betrokken onderzeeboten (de driecilinders Hr. Ms. Dolfijn, Zeehond, Potvis en Tonijn en de Zwaardvisklasse Hr. Ms. Zwaardvis en Tijgerhaai) die in het Nationaal Archief in Den Haag liggen. De patrouillerapporten, waarin de reizen van de zes onderzeeboten van minuut tot minuut zijn opgetekend, zijn echter geheim

en bleven voor hem onbereikbaar. Daarnaast interviewde hij bijna dertig oud-onderzeebootmannen, die hem uitgebreid vertelden over het werken en leven aan boord van een onderzeeboot.

Operatiegebied

Tussen juni 1968 en december 1991, toen de Sovjet-Unie instortte, voerden de zes Nederlandse onderzeeboten zo'n zestig inlichtingenoperaties uit. Hun voornaamste taak was het verzamelen van allerlei informatie over de marinevloot van de Sovjet-Unie. Vanaf 1968 deden ze dat in de Noordelijke wateren tussen Ierland en Noord-Noorwegen en vanaf 1975 in de Middellandse Zee. Het waren veelal lange patrouilles, waarbij een groot aantal dagen onder water werd doorgebracht. Een van de langste patrouilles vond plaats in 1984, toen Hr. Ms. Tijgerhaai in de Middellandse Zee 37 dagen aaneengesloten onder water doorbracht in de buurt van de Sovjetvloot.

Het belang van de Nederlandse onderzeeboten in de enorme Noorse Zee was beperkt. De dieselelektrisch aangedreven onderzeeboten konden slechts geringe afstanden afleggen en een ontmoeting met de

Sovjetvloot was vaak een toevalstreffer. Daar hadden de Amerikanen en Britten met hun nucleaire onderzeeboten geen last van. Zij konden zich snel verplaatsen en de Sovjets wekenlang volgen. In de Middellandse Zee concentreerden de Nederlandse onderzeeboten zich op de ankerplaatsen van de Sovjetvloot. Aangezien de Sovjets geen havens aan de Middellandse Zee bezaten, lag op verschillende locaties een aantal ondersteuningsschepen voor anker die andere marineschepen of onderzeeboten konden bevoorraden of op een andere wijze konden ondersteunen. Die ankerplaatsen werden in de gaten gehouden door schepen en vliegtuigen van de NAVO, maar onderzeeboten waren bij uitstek geschikt om dat in het geheim te doen én om onderzeeboten van de Sovjet-Unie te observeren. De grote nucleaire onderzeeboten van de Amerikanen en de Britten waren niet geschikt voor de nadering van de ankerplaatsen. De kleinere dieselelektrische onderzeeboten van de Nederlandse marine daarentegen wel.

Underwaterlook

Spectaculair zijn de beschrijvingen van Karremann van een *underwaterlook*, waarbij een onderzeeboot zich recht onder een Sovjetschip manoeuvreerde om het daarna over langere tijd te volgen om informatie, zoals machinegeluiden en schroefasconfiguratie vast te leggen, zodat het schip later makkelijk kon worden geïdentificeerd (en in tijden van oorlog getorpedeerd). Het summum is een underwaterlook van een 'vijandelijke' onderzeeboot. Als allereerste NAVO-onderzeeboot dook de Hr. Mr. Tonijn in september 1979 onder een onbekende Sovjetonderzeeboot en maakte foto's van de

onderkant. De bemanning was muisstil en de sonaroperateurs luisterden geconcentreerd of ze de ballasttanks hoorden vullen waaruit ze konden opmaken dat de Sovjetsub zou gaan duiken. In dat geval moest de Tonijn er onmiddellijk onder vandaan. Het liep allemaal goed af.

Sociaal

De bemanning, die langere tijd in een kleine ruimte met elkaar door moest brengen, werd geselecteerd op hun sociale vaardigheden. Elk bemanningslid was verplicht om de hele onderzeeboot te kennen, zodat iedereen in geval van nood de boot naar de oppervlakte kon blazen. Iedereen wist wat hij (vrouwen worden niet toegelaten) moest doen en iedereen was van elkaar afhankelijk. Rang en standen waren van minder belang. Zodra de patrouille begon trok iedereen zijn oude van huis meegebrachte kloffie aan en droegen ze geen rangonderscheidingstekens. Omdat hulp van buitenaf onmogelijk was, hadden de vaak jonge mensen met een relatief lage rang grote verantwoordelijkheden. Deskundigen buiten de onderzeeboot waren namelijk onbereikbaar omdat communicatie onder water niet mogelijk was of vanwege de geheimhouding tot het absolute minimum moest worden beperkt. Vanwege de beperkte communicatiemogelijkheden was het bij de Nederlandse Onderzeedienst gebruikelijk dat de vaak jonge commandant zijn onderzeeboot volledig zelfstandig runde. Hij kreeg

een opdracht en besliste zelf hoe hij die uitvoerde. Ter plaatse bepaalde hij of, hoe en wanneer hij een ankerplaats bezocht, een onderwaterlook uitvoerde of een Sovjetoefening van dichtbij volgde.

Tankslagen

De patrouilles waren soms erg spannend, maar vaak was het lang wachten en weinig geluid maken. De bemanning schreef brieven, las een boek, luisterde muziek of keek films. De telegrafisten maakten een scheepskrant, waarin nieuwsberichten stonden die ze van de wal ontvingen of zelf verzonden berichten, die een heel eigen leven gingen leiden en voor veel vermaak zorgden. Een van de vreemdste vormen van vermaak aan boord van de onderzeeboten was het bouwen van modeltankjes. In het begin ging het vooral om het bouwen van mooie tankjes, maar gaandeweg veranderde dat in complete tankslagen met op afstand bestuurbare modelletjes die elkaar van de tafels in de cafetaria duwden.

Onderzeeboten namen veel risico's voor het verzamelen van informatie over de Sovjetvloot. Ze naderden Sovjetschepen soms tot op een paar meter afstand. Fouten of technische problemen hadden politieke of zelfs militaire gevolgen kunnen hebben. Voor zover bekend zijn Nederlandse onderzeeboten tijdens hun operaties nooit gedetecteerd. Het resultaat van al die operaties was voor Karremann niet te achterhalen, want de analyse-

rapporten van de militaire inlichtingendiensten zijn en blijven voorlopig streng geheim. De strategische militaire informatie die de Nederlandse onderzeeboten verzamelden waren overigens van groot belang, ook voor de NAVO-bondgenoten. In tegenstelling tot andere NAVO-landen, kon Nederland met zijn dieselektrische boten op plaatsen opereren waar anderen dat niet konden.

Voldoet dit boek, dat vrijwel uitsluitend over het operationele deel van inlichtingenverzameling onder water gaat? Die vraag kan positief worden beantwoord. Karremann beschrijft niet alleen het leven aan boord, maar heeft ook belangstelling voor de technische ontwikkelingen die gepaard gingen met het verzamelen van informatie door onderzeeboten. Het boek krijgt hierdoor meerwaarde. Nederland liep in technologisch opzicht voorop, wat ongetwijfeld veel krediet bij de grotere NAVO-bondgenoten heeft opgeleverd. Daarnaast waren de patrouilles ook een perfecte oefening: lukte het in vreedstijd om de Sovjetvloot ongezien tot op een paar meter te naderen, dan zou dat in oorlogstijd op een torpedo-afstand van enkele kilometers zeker zijn gelukt.

Drs. J.T.W.H. van Woensel, Kennis- en Onderzoekscentrum Veteraneninstituut (Doorn) ■

FOTO BEELDBANK NIMH

FOTO UK MINISTRY OF DEFENCE

‘Een zeer gemakkelijk uit te voeren verkennings-bericht’

‘De officier, met deze werkzaamheid belast, zal vooraf eene rol papier, in drie kolommen verdeeld (...) in gereedheid brengen. Dit papier rolt hij om een rond stuk hout. (...) Vervolgens gaat hij, met eene bedekking, de marcherende kolonne vooruit.’ Zo beschreef de *Militaire Spectator* in 1833 ‘een zeer gemakkelijk uit te voeren verkennings-bericht.’¹

Tussen dit bericht, dat ‘per ordonnans te paard naar den achteruit zijnde bevelvoerder afgezonden’ moest worden,² en de bekendmaking van Defensie verkenner van landmacht en mariniers in navolging van andere NAVO-landen

uit te rusten met de Black Hornet-verkennings-drone,³ liggen bijna twee eeuwen in benadering en techniek van verkenningen.

Vanaf de negentiende eeuw kwam de luchtballon voor militaire verkenningen in gebruik. Waarnemingen werden met seinvlaggen of briefjes overgebracht aan de bevelhebber.⁴

De veel minder omslachtige Black Hornet kan het doel heel dicht naderen zonder opgemerkt te worden, is met zijn 18 gram gemakkelijk te transporteren en kan overdag en ’s nachts foto- en video-opnamen maken. Het staat ver af van de vroegere risicovolle verkenningen, waarbij het een officier ooit overkwam dat hij bij een observatie ‘geweldig te lijden had van den wind, welke den ballon zoo hevig heen en weder slingerde, dat de luchtreiziger meer dan eens in gevaar werd gebracht van naar beneden geworpen te worden.’ Volgens de anekdote werd hij door de vijandelijke generaal uitgenodigd de vesting ‘op zijn gemak te komen bezigtigen; want ik kan het niet langer aanzien, dat hij ieder oogenblik gevaar loopt den hals te breken!’⁵

1 ‘Iets over zogenaamde weg- of marschverkenningen’, in: *Militaire Spectator* 1833 (2) 224. Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1833/1833-0224-01-0159.PDF.

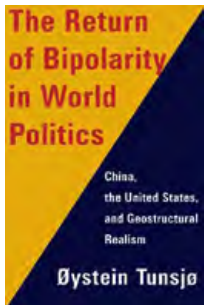
2 Idem, 225.

3 ‘Mini-drones voor verkenner landmacht en mariniers’, ministerie van Defensie, 2 mei 2018. Zie: <https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2018/05/02/verkenner-landmacht-en-mariniers-krijgen-mini-drones>.

4 Kluppel, ‘De luchtvaart en hare toepassing op militair gebied’, in: *Militaire Spectator* 1868 (3e serie, 13e deel) 300. Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1868/1868-0299-01-0041.PDF.

5 Idem, 302.

SIGNALERINGEN

The Return of Bipolarity in World Politics

China, the United States, and
Geostructural Realism
Door Øystein Tunsjø
New York (Columbia University Press)
2018
288 blz.
ISBN 9780231176545
€ 53,-

De bipolariteit in de wereldpolitiek keert terug, maar deze keer komt de VS tegenover China te staan. Rusland zal die twee landen niet kunnen evenaren. Dat zegt de Noorse hoogleraar veiligheidsstudies Øystein Tunsjø in *The Return of Bipolarity in World Politics*. Volgens Tunsjø kruipt China als internationale speler steeds dichterbij de VS toe, terwijl de machtskloof tussen China en andere landen groeit. Tunsjø zegt dat nieuwe bipolariteit niet hoeft te leiden tot een wapenwedloop, waarin de VS in de Koude Oorlog met de Sovjet-Unie verwickeld was. Wel zou de kans op beperkte conflicten groter zijn omdat de VS en China hun maritieme belangen willen verdedigen.

Moral Injury

Verborgen littekens van het innerlijke
strijdveld
Door Daniël Muller en Erwin Kamp (red.)
Delft (Eburon) 2018
120 blz.
ISBN 9789463011839
€ 20,-

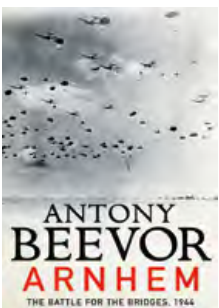
Door de opkomst van nieuwe oorlogsomstandigheden zoals guerrilla-tactieken, stedelijke oorlogvoering en niet-geüniformeerde strijders is het voor militairen steeds moeilijker om moreel verantwoorde keuzes te maken. Dit kan tot *moral injury* leiden: een verwonding aan iemands morele geweten, doordat hij of zij getuige of pleger is geweest van handelingen die de eigen morele opvattingen schenden, of niet in staat is geweest zulke handelingen te voorkomen. Dit uit zich in intense schuld- en schaamtegevoelens, die vaak leiden tot morele identiteitsverwarring bij teruggekeerde veteranen. In Nederland is er nog relatief weinig over dit verschijnsel bekend en *Moral Injury* is bedoeld als eerste aanzet tot interdisciplinaire reflectie en maatschappelijke discussie.

Our Latest Longest War

Losing Hearts and Minds in Afghanistan
Door Aaron B. O'Connell (red.)
Chicago (University of Chicago Press) 2017
400 blz.
ISBN 9780226598567
€ 20,-

De Amerikaanse militaire inzet in Afghanistan begon in 2001 zonder dat de vijand in kaart was gebracht en de eigen mogelijkheden waren afgebakend. Dat is de eindconclusie van *Our Latest Longest War*, onder redactie van historicus en luitenant-kolonel van het U.S. Marine Corps Aaron O'Connell. De gestelde doelen, het vernietigen van al-Qaida, het verdrijven van de Taliban en het transformeren van Afghanistan in een democratie, bleken onhaalbaar. De auteurs, allen Afghanistan-veteranen, belichten de oorlog vanuit negen perspectieven. De focus ligt onder meer op het gebrek aan *cultural awareness* bij de Amerikanen en het falen van het proces van *armed nation-building*.

Arnhem

The Battle for the Bridges, 1944
Door Antony Beevor
Londen (Viking) 2018
496 blz.
ISBN 9780241326763
€ 22,95

In een nieuw boek over de Slag om Arnhem in 1944 schrijft Antony Beevor dat Operatie Market Garden nooit had mogen worden uitgevoerd vanwege een gebrek aan verrassing en de onderschatting van de snelheid van de Duitse militaire reactie. In *Arnhem. The Battle for the Bridges, 1944*, kritiseert Beevor de Britse veldmaarschalk Montgomery en generaal Browning, die in hun planning geen rekening zouden hebben gehouden met frictie. Volgens Beevor, die archiefonderzoek deed in Nederland, de VS, Groot-Brittannië, Duitsland en Polen, hebben de Britten later de mythe in het leven geroepen dat de slag te winnen was, terwijl de operatie alleen maar kon mislukken.

Battlefield tour KVBK

De strijd op de Brabantse Wal in oktober 1944

zaterdag 1 september 2018

FOTO BEELDBANK NIMH

Op 7 oktober 1944 begon de Canadese 2e Infanteriedivisie vanuit Ossendrecht aan de opmars richting Hoogerheide om Walcheren en Zuid-Beveland af te snijden, als opmaat naar de Slag om de Schelde. De Duitse verdedigers maakten gebruik van het terrein en inundeerden meerdere polders. In Hoogerheide liep de opmars vast, waarna Duitse parachutisten een tegenaanval uitvoerden. Een Canadese nevenaanval richting de Kreekrakdam mislukte.

Een nieuwe aanval richting Woensdrecht slaagde niet en uiteindelijk was de massale inzet van Canadese en Britse artillerie nodig om een ingezette Duitse tegenaanval te stoppen. Pas eind oktober, met het innemen van Bergen op Zoom door de Canadese 4e Pantserdivisie, werden de Duitse troepen op Walcheren en Zuid-Beveland afgesneden. De strijd om die eilanden en de opening van de Schelde kon toen pas beginnen.

Inleider bij deze battlefield tour is militair historicus Johan van Doorn.

Programma en tijden:

9.00-9.20 uur Bus op NS-station Bergen op Zoom (wacht aankomst trein van 9.15 vanuit Roosendaal af)

9.30-10.15 uur Ontvangst en inleiding in Woensdrecht

10.15-16.30 uur Per bus langs diverse bespreekpunten in Hoogerheide en Bergen op Zoom

16.30 uur Retour naar locatie inleiding, mogelijkheid voor een drankje

17.00 uur Bus retour naar NS-station Bergen op Zoom

Aanmelden kan door het sturen van een e-mail naar d.boissevain.01@mindef.nl. KVBK-leden nemen gratis deel aan de battlefield tour, niet-leden betalen 20 euro. Deelnemers krijgen medio augustus een bevestigingsbrief of e-mail met meer details. Bij overtekening van het maximum aantal deelnemers hebben leden van de KVBK voorrang op niet-leden.